

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDIRIW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI

TA'BIYATTANIW FAKULTETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

Geografiya qa'nigeliginin' IVa-kurs studenti Ag'ataeva Anjimmn'n'

«Qanlıko'l rayonının' ekonomikalıq-geografiyalıq sıpatlaması» temasindagi

PITKERIW QA'NIGELIK JUMISI

Jaqlawg'a jiberildi

İlimiy basshı

_____dots.G.Utepova

«___» _____2018 y.

Kafedra baslıg'ı:

dots.N.Embergenov

No'kis- 2018

Mazmuni

	Kirisiw	3
I-Bap.	Rayonnin' tabiiy sharayati ha'm resurslarinin' xojaliq tarawlarinin' rawajlaniwina ta'siri	6
1.1	Rayonnin' geografiyalıq jaylasqan ornı ha'm shegaraları.....	6
1.2	Geologiyalıq du'zilisi ha'm reliefi.....	7
1.3	Jer resurslari ha'm topırag'ı.....	8
1.4	Rayonnin' klimat sha'rayatları	10
1.5	Suw resursları ha'm baslı irrigaciyalıq tarmaqları.....	13
II-Bap.	Rayonnin' xalqı ha'm miynet resursları	18
2.1	Rayon xalqının' o'siw dinamikası.....	18
2.2	Rayon xalqının' jas ha'm jınıs quramı	21
2.3	Rayon xalqının' milliy quramı	22
2.4	Rayonnin' miynet resursları	23
III-Bap.	Qanlıko'l rayonının' ekonomikalıq-geografiyalıq sıpatlaması	24
3.1	Sanaat tarawlarının' jaylasıwı ha'm rawajlanıwı.....	24
3.2	Awıl-xojalıg'ı tarawlarının' jaylasıwı ha'm rawajlanıwı.....	26
3.3	Rayonnin' jer fondı	27
3.4	Rayonnin' diyxansılıq tarawlarına sıpatlama.....	29
3.5	Paxtashılıq	32
3.6	Ga'lleshilik	35
3.7	Rayonnin' sharwashılıq tarawlarına sıpatlama.....	37
IV- Bap	Xalıqqa xızmet ko'rsetiw tarawlarının' rawajlanıwı	42
	Juwmaqlaw	45
	O'mir qawipsizligi	48
	Paydalang'an a'debiyatlar	54

Kirisiw

Son'g'ı jılları o'ndiris tarmaqlarının' jaylasıwı ha'm rawajlanıwı, a'sirese respublikamızda sanaat ha'm awıl-xojalıg'ı tarmaqlarının' rawajlanıwına u'lken itibar berilmekte. Bul bag'darda rayonnnın' social-ekonomikalıq rawajlanıw ko'rsetkishlerinde awıl-xojalıg'ı u'lken orın tutadı. Xojalıq tarmaqların bazar qatnasıqları tiykarında rawajlandırıw mu'lkshiliktin' ma'mleketlik emes formalarına o'tiwi, mu'lkti ma'mleket qaramag'ınan shıg'arıw, xojalıq ju'ritiwshi subektlerdin' nızamlı xızmetin sho'lkemlestiriwge ayrıqsha itibar berilmekte.

Respublikamız hukimeti Aral ten'izi ekologiyalıq krizisi ta'sirinde payda bolg'an qıyın ekologiyalıq jag'dayda xalıqtın' turmısınan' jaqsılanıwına, sociallıq, ekonomikalıq ma'selelerdi sheshiwge u'lken itibar bermekte.

O'zbekistan Respublikası prezidenti Sh.M.Mirziyoevtın' O'zbekstan Respublikasın 2017-2021-jıllarda rawajlandırıwdın' «Ha'reketler strategiyası» haqqındag'ı pa'rmanının' ekonomikanı ja'nede rawajlandırıw ha'm liberallastırıwdın' 3 bag'darında awıl-xojalıg'ın modernizaciyalaw ha'm jedel rawajlandırıw, wa'layatlar, rayonlar ha'm qalalardı kompleksli ekonomikalıq-sociallıq rawajlandırıw, olardıń imkaniyatlarınan na'tiyjeli ha'm optimal paydalaniw atap o'tilgen.

Prezidentimiz atap o'tkenindey «Ha'zirgi waqıtta ekonomikanın' barlıq sektorlarında u'lken mu'mkinshilikler bar. Olardı iske qosıw jaqın waqıt ishinde o'z na'tiyjesin beredi. Pu'tkil ekonomikalıq o'zgerislerdin' juwmag'ı, turaqlılıq ha'm xalıqtın' keleshegi tiykarınan tu'p o'zgerislerdin' agrar sektordı ken' qamrap alınıwına, awıllıq orınlarda reformalardıń qanshelli teren' alıp barılıwına baylanıslı boladı» dep atap ko'rsetti. Sebebi respublikamızda sanaat o'nimleri tiykarınan awıl-xojalıg'ı o'nimlerin qayta islewge tiykarlang'an bolıp, awıl-xojalıg'ının' rawajlanıwı rayonnnın' social-ekonomikalıq rawajlanıwına tikkeley baylanıslı bolmaqta. Sonlıqtan menin' bakalavr qa'nigelik jumısım «Qanlıko'l rayonnnın' ekonomikalıq-geografiyalıq sıpatlaması» degen temag'a bag'ishlang'an.

Pitkeriw qa'nigelik jumısında qıyın ekologiyalıq sha'rayatında rayonnıń social-ekonomikalıq rawajlanıwın boljaw, sanaat ha'm awıl-xojalıg'ı tarawların rawajlandırıwdag'ı mashqalalar, a'sirese awıl-xojalıg'ı o'nimlerin jetistiriwdegi qıyınshılıqlardıń kelip shıg'ıw sebepleri u'yreniledi.

Pitkeriw qa'nigelik jumısım usı sheshiliwi tiyis bolg'an mashqalalarg'a bag'ishlang'an. Respublikamızdın bazar qatnasıqlarına o'tiwde xalıqtın, a'sirese awıl xalqınin'turmıs sha'rayatın jaqsılaw u'lken a'hmiyetke iye esaplanadı. Bul ba'rinen de burın awıl-xojalıg'ı tarawları menen tıg'ız baylanıslı. Sebebi respublikamız ekonomikasının tiykarın awıl-xojalıg'ı o'ndirisi tutadı, xalıqtın tiykarg'ı bo'limi awıllıq orınlarda jasaydı.

Awıl-xojalıg'ı xalıq xojalıg'ının rawajlanıwına tikkeley ta'sir etedi. Sonlıqtan da awıl-xojalıg'ındag'ı reformalardıń tabıslı ha'm natıyjeli bolıwı xalıq xojalıg'ının barlıq tarawların rawajlanıwının tiykarı bolıp esaplanadı. Bul haqqında birinshi Prezidentimiz «Xalıqtın turmısın jaqsılawdı maqset etip qoyg'an ekenbiz ekonomikalıq reformanı en' da'slep awıl-xojalıg'ı, awıl turmısınan baslawımız za'ru'r» dep atap o'tken edi.

Respublikamızda sanaat ha'm awıl-xojalıg'ındag'ı reformalardı ju'rgiziw menen bir qatarda awıl-xojalıg'ında ko'plegen mashqalalar toplanıp qalg'an edi. Bularg'a egislik maydanlardın meliorativlik jag'dayı, materiallıq-texnikalıq bazanın to'menligi, ekonomikalıq qıyınshılıqlar ha'm b. faktorlar ta'sir etpekte. Bunday mashqalalar men u'yrengen Qanlıko'l rayonu ushında xarakterli bolıp tabıladı.

Pitkeriw qa'nigelik jumısımınnıń **tiykarg'ı maqseti** ha'zirgi ekologiyalıq sha'rayatta social-ekonomikalıq rawajlanıwdın ayırım ma'selelerin Qanlıko'l rayonu mısasında u'yreniw. Bunın ushın biz o'z aldımızg'a to'mendegi birneshe **wazıypalardı** qoydıq:

- sanaat ha'm awıl-xojalıg'ı o'ndirisine ta'sir etiwshi faktorlardı u'yreniw;
- sanaat ha'm awıl-xojalıg'ı tarmaqlarının ha'zirgi jag'dayın u'yreniw;

- rayonnın' ta'biyiy sha'rayatın awıl-xojalıg'ı ko'z-qarasınan u'yreniw;
- awıl-xojalıg'ı o'ndirisine ta'sir etiwshi faktorlardı u'yreniw;
- ekologiyalıq qiyin sha'rayatta awıl-xojalıg'ın rawajlandırıwdın' tiykarg'ı bag'darların islep shıg'ıw;
- ta'biyiy ortalıqtı jaqsılaw ha'm turaqlastırıw, awıl-xojalıq o'ndirisin rawajlandırıw boyınsha usınıslar beriw.

Qa'nigelik jumısımnın' I-babında rayonnın' jaylasqan ornı, relefi, ta'biyiy sha'rayatı ha'm onı awıl-xojalıg'ı maqsetinde u'yreniw, ta'biyiy sha'rayatın', suw resurslarının' awıl-xojalıg'ı tarawlarının' rawajlanıwına ta'siri u'yreniledi.

Qa'nigelik jumısımnın' II-babında rayonnın' xalqı ha'm onın' o'siw dinamikası, miynet resursları menen ta'miyinleniw da'rejesi ken'nen u'yreniledi. Rayon aymag'ında sanaat ka'rxanalarının' kemligi, awıllıq orinlarda suwsızlıqqa baylanıslı artıqmash miynet resurslarının' payda bolg'anlıg'ı ha'm olardı jumıs penen ta'miyinlew mashqalaları u'yrenilgen.

III-bapta rayonnın' ha'zirgi waqıtta Aral mashqalası tiykarında kelip shıqqan qiyin ekologiyalıq jag'dayda awıllıq orınlardıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı ken'nen u'yrenilgen. Qa'nigelik jumısında rayonnın' baslı tarawlarına, olardıń alda turg'an wazıypalarına, a'sirese awıl-xojalıg'ında diyxansılıq ha'm sharwashılıq tarawlarının' strukturalıq o'zgerislerine analiz berilgen. Rayonnın' sociallıq jag'dayı, xızmet ko'rsetiw tarawlarının' jaylasıwı, transport ekonomikalıq baylanısları, materiallıq-texnikalıq bazası menen ta'miyinleniw da'rejesi u'yrenildi.

Pitkeriw qa'nigelik jumısımdı jazıwda Qaraqalpaqstan Respublikası statistika ha'm makroekonomika basqarması, Qanlıko'l rayonu statistika bo'limi, rayonnın' ekonomikalıq ko'rsetkishlerinen, geografiya kafedrası oqıtıwshıları mag'lıwmatlarınan ken'nen paydalandım. Bul ushın olarg'a ha'm bilim bergen ustazlarıma o'z minnetdarshılıg'ımdı bildiremen.

I-Bap. Rayonnın' tabiiy sha'rayatı ha'm resurslarının' xojalıq tarawlarının' rawajlanıwına ta'siri

I. 1. Rayonnın' geografiyalıq jaylasqan ornı ha'm shegaraları. Ha'r bir territoriyanın' ta'biyiy sha'rayatının' qa'liplesiwinde geografiyalıq ornı u'lken rol oynaydı. Qaraqalpaqstan respublikası arqadan qublag'a uzaq aralıqqa sozılǵ'anlıqtan, geografiyalıq ornı boyınsha arqa ha'm qubla zonag'a bo'lingen. Arqa ha'm qubla zonada jaylasqan rayonlardın' ta'biyiy sha'rayatlarında aytarlıqtay o'zgeshelikler bar, a'sirese agroklimatlıq sha'rayatları boyınsha ayırıqsha o'zgeshelikke iye. Agroklimatlıq sha'rayatlardıń o'zgeshelikleri awıl-xojalıǵ'ı tarawlarının' jaylasıwına tikkeley ta'sir etedi. Bunı biz Qanlıko'l rayonu mısasında ko'rip o'temiz. Qanlıko'l rayonu 1970-jılı du'zilip, geografiyalıq ornı jag'ınan respublikamızdın' arqa rayonlar zonasına kiredi.

Rayonnın' ulıwma jer maydanı 74409 ga quraydı. Qanlıko'l rayonu Qaraqalpaqstan Respublikasınıń arqa-batıs bo'liminde jaylasıp, arqa ta'repten Qon'ırat rayonu menen, qubla ta'repten Shomanay rayonu menen, tu'slik-shıǵ'ıs bo'liminde Xojeli rayonu menen shegaralasadı. Rayon aymag'ınan No'kis-Xojeli-Qon'ırat avtomobil ha'm temir jol liniyalarının' o'tiwi u'lken a'hmiyetke iye. Rayon orayı No'kis qalasınan 90 km aralıqta, Qon'ırat qalasınan 32 km uzaqlıqta jaylasqan.

I. 2. Geologiyalıq duzilisi ha'm relefi. Respublikamızdın' jer betinin' du'zilisi tiykarınan tegisliklerden ibarat ekenligi ma'lim. Sonlıqtan Qanlıko'l rayonının' da jer beti tiykarınan tegisliklerden ibarat bolıp, geografiyalıq ornı jag'ınan Aral aldı deltasında jaylasqan. Aral aldı deltasında, a'sirese qumlı, sazlı ha'm sazlı qumlı tegislikler ken' tarqalg'an. Olardıń ko'pshiligi ha'zirgi waqıtta diyxansılıq penen ba'nt. Sonlıqtanda bunday tegisliklerdin' jer beti a'yyemgi ha'm ha'zirgi waqıttag'ı suwg'arıw tarmaqları menen tilkimlengen.

Qanliko'l rayoninin' sxematikaliq kartasi

Bunday tegisliklerge da'ryanın' a'yyemgi ha'm ha'zirgi zaman tarmaqlarının' an'g'arlari, qumli to'belar ha'm ko'shpeli qumlar ta'n. Olar tiykarinan allyuvial qum sho'gindilerinin' ıdırap, bir jerden ekinshi jerge samaldın' ushirıp alıp ketiwi na'tiyjesinde payda bolg'an. Bunday qumli to'belardi rayonnın' ayırım jerlerinde ushiratıw mu'mkin.

Jer beti du'zilisinin' tegisliklerden ibarat bolıwı awıl-xojalıg'ı ushın, a'sirese jerlerdi o'zlestiriwde, suwg'armalı diyxansılıqtı rawajlandırıwda, suwg'arıw tarmaqların iske qosıwda transport tarmaqların ha'm qurılıslardı salıwda ekonomikalıq jaqtan paydalı keledi. Sebebi jer beti tegis bolıp kelgen rayonlarda jerlerdi o'zlestiriw, tawlı rayonlarg'a salıstırg'anda eki ha'm onnan da ko'p ese arzang'a tu'sedi. Demek, rayonnın' relefi awıl-xojalıg'ı ko'z-qarasınan biraz qolaylıqlarg'a iye.

I. 3. Jer resurslari ha'm toprag'i. Jer resurslarınan u'nemli paydalanıw, hasıldarlıg'ın arttırıw awıl-xojalıg'ın rawajlandırıwdın' en' baslı ma'selelerinen biri bolıp tabıladı. Awıl-xojalıq o'nimlerin jetistiriwdi ko'beytiw jerden tuwrı ha'm na'tiyjeli paydalanıw menen tikkeley baylanıslı. O'zbekstan respublikasının' «Jer haqqında», «Diyxan xojalıg'ı», «Fermer xojalıg'ı», «Jer salıg'ı» haqqında nızamlardıń qabıl etiliwi jer resurslarına bolg'an qatnastı ja'nede ku'sheyttirip jiberdi. Na'tiyjede jerden paydalanıw ha'm jerge iyelik etiwde jan'a formalar payda boldı. Adamzat ja'miyetinin' barlıq basqıshlarında jer en' a'hmiyetli, onın' ornın hesh na'rse basa almaytug'ın ha'm adam o'mir su'riwi ushın o'ndiris quralı sıpatında og'ada kerekli bolıp tabıladı. Demek, jer ha'zirgi waqıtta da ja'miyettin' rawajlanıwında da, awıl-xojalıg'ında baslı o'ndiris quralı esaplanadı. Qanlıko'l rayonında xalıq xojalıg'ının' baslı tarawı awıl-xojalıg'ı bolg'anlıqtan rayonnın' jer ha'm topraq resursları menen ta'miyinlew da'rejesi u'lken a'hmiyetke iye.

Topraqtanıw iliminin' tiykarın salıwshı V.V.Dokuchaev «topraq, klimat penen belgili orında derlik ba'rqulla awıl-xojalıg'ı ha'm ekonomika menen birge boladı, topraqtı bilmey turıp ekonomikalıq mag'lıwmatlardı tu'siniw mu'mkin

emes» degen edi. Jerdin' u'stin'gi o'nimdarlı qabatı topıraq bolıp esaplanadı. Topıraqtın' o'nimdarlıg'ı belgili da'rejede xojalıqta paydalanıw procesinde topıraqqa adamnın' ta'sir ko'rsetiwine baylanıslı boladı. Bul jag'day o'nimdarlıq faktori sıpatında topıraqtın' quramın o'zgertedi. Ekinshi ta'repten, topıraqtın' potenciallıq mu'mkinshiliklerinen paydalanıw da'rejesi, diyxansılıq ma'deniyatına ha'm awıl-xojalıq o'ndirisinin' rawajlanıw da'rejesine baylanıslı boladı. Bunnan basqa topıraq o'nimdarlıg'ı onın' ta'biyiy jag'dayın jasalma jol menen jaqsılaw arqalı da a'melge asırıladı. Topıraqtın' o'nimdarlıg'ı ta'biyiy, jasalma bolıp bo'linedi.

Respublikamız aymag'ında ushırasatug'ın topıraq qatlamları kontinental, sho'l klimatı sha'rayatında payda bolg'an. Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı ko'pshilik topıraq qatlamları diyxansılıq maqsetinde ken' ko'lemde paydalanıp atırğ'an egislik maydanlar organikalıq zatlarg'a jarlılıg'ı menen ajıralıp turadı. Aymaqta jawın-shashın mug'darının' ha'dden tısqarı az bolıp, al jıllıq puwlanıw da'rejesi bir neshe ese ko'pliginen topıraqtın' betinde ju'da' ko'p mug'darda duzlardın' toplanıp qalıwı respublikamızda ushırasatug'ın topıraqlarg'a ta'n qa'siyetlerdin' biri. Sonlıqtan rayon aymag'ında kebir-shor jerler jiyyi-jıyyi ushırasadı. Sonın' menen birge ha'tteki diyxansılıqqa jaramlı topıraqlardın' quramında da ko'pshilik jag'dayda duzlardın' artıqmash ekenligi sezilip turadı.

Qaraqalpaqtan Respublikasının' geografiyalıq jaylasqan ornı sho'l zonasına tuwra kelep, topıraqtın' payda bolıwı A'miwda'rya menen tıg'ız baylanıslı bolıp, allyuvial topıraqları menen ajıralıp turadı.

Qanlıko'l rayonının' territoriyası tiykarınan deltada jaylasqanlıqtan bul jerde otlaqlı, otlaqlı-taqır, batpaqlı-otlaqlı, kebir topıraqlar ushırasadı.

Otlaqlı topıraqlar rayonnnın' ha'zirgi suwg'arılatusug'ın jer qorının' tiykarın quraydı ha'm diyxansılıq ushın ken' paydalanılıp atır. Otlaqlı topıraqlardın' a'tirapında ju'da' tar polosada otlaqlı-taqırlı topıraqlar jaylasqan. Olardın' ko'pshilik bo'limi ha'zirgi waqıtta diyxansılıq ushın ba'nt. Batpaqlı-otlaqlı

topıraqlar tiykarınan suwg'arıw tarmaqlarının' an'g'arlarına jaqın jaylasqan jerlerdegi biyiklew jer maydanlarında, kishigirim oypatlıqlarda ushıraydı. Batpaqlı-otlaqlı topıraqlarda jer astı suwlarının' jer betine jaqın jaylasıwı xarakterli. Sonlıqtan bul topıraqlar diyxansılıq ko'z-qarasınan qolaysız esaplanadı. Ha'zirgi waqıtta olar tiykarınan mal jaylawı ushın paydalanıladı. Batpaqlı-otlaqlı topıraqlardıń meliorativ jag'dayın jaqsılaw boyınsha jer astı suwlarının' qa'ddin pa'seytiw, kebir jerlerdi shayıp suwg'arıwdan ibarat.

Diyxansılıq ko'z-qarasınan, ayırım a'debiyatlarda diyxansılıq ushın u'zliksiz paydalanılıp atırǵan jerlerdi ma'deniy topıraqlar dep ataydı. Olar diyxansılıq ushın birinshi ret paydalanılıp atırǵan boz ha'm partaw jerlerdegi topıraqlarǵa qarag'anda respublikamızdag'ı turaqlı ha'm mol zu'ra'a't bere alatug'ın tiykarg'ı jer qorı esaplanadı.

Degen menen rayonda topıraqtan paydalanıw ha'm awıl-xojalıq eginlerinen mol zu'ra'a't alıw kewildegidey emes. Bug'an bir neshe sebepler bar. Atap aytqanda topıraqtıń meliorativlik jag'dayın jaqsılawda, onıń o'nimdarlıǵın arttırıwda agrotexnikalıq qa'delerden durıs paydalanbaw, jergilikli ha'm mineral to'ginlerden aqılǵa muwapıq paydalanbaw, almaslap egiwdi durıs jolg'a qoymaw ha'm t.b. Bunıń u'stine son'g'ı jıllardag'ı Aral mashqalasının' payda bolıwı jerlerdin' duzlanıw protsesinin' artıwına alıp kelmekte. Bul ko'rsetilgen ma'seleler awıl-xojalıǵında topıraqtan paydalanıwda u'lken mashqalalardı sheshiw wazıypasın aldımızǵa qoyadı.

I. 4. Rayonnıń klimat sha'rayatları. Awıl-xojalıǵı tarawlarının' qa'nigelesiwi ha'm jaylasıwı tikkeley agroklimatlıq resurslarg'a baylanıslı. Respublikamızdın' agroklimatlıq sha'rayatların analizlegenimizde arqa ha'm qubla zonada jaylasqan rayonlar arasında aytarlıqtay o'zgeshelikler bar. Respublikamız quyashlı u'lkeler qatarına kiretug'inlıǵı belgili. Quyash nurının' tu'siw mu'yeshi jazda qubla rayonlarda $72^{\circ}35'$ tuwra kelse, arqa rayonlarda $67^{\circ}55'$ a'tirapında boladı. Demek, qubla rayonlar arqa rayonlarg'a qarag'anda biraz ıssılıqtı ko'p

aladı. Bunı ortasha jıllıq temperatura ko'rsetkishinen ko'rsek boladı. Arqa zonada jaylasqan Qon'irat meteorologiyalıq stanciyasınan alıng'an mag'lıwmatlarg'a qarag'anda ortasha jıllıq temperatura $9,8-9,9^0$ a'tirapında bolsa, qubla zonada jaylasqan To'rtku'l meteorologiyalıq stanciyalarında $11,7-12,5^0$ qa ten'. Suwıq arqa zonada oktyabrdin' u'shinshi on ku'nliginen, qubla zonada noyabrdin' ekinshi on ku'nliginen baslanadı.

Ba'ha'r ma'wsiminin' keliwi de qubla ha'm arqa zonada ha'rqiylı. Jaz ma'wsimi qubla rayonlarda may ayının' ortalarında, arqa rayonlarda iyunin' birinshi on ku'nliginde baslanıp, ol 3,5-4 ay dawam etedi. Sonı da aytıwımız kerek, Qaraqalpaqstan sha'rayatında onın' geografiyalıq o'zgeshelikleri menen baylanıslı payda bolatug'ın ba'ha'rgi ha'm gu'zgi qıraw tu'siwler arqa ha'm qubla zonalarda aytarlıqtay o'zgeshelikke iye.

Demek diyxansılıqqa qolaylı ku'nler qubla zonada, arqa zonag'a salıstırğ'anda anag'urlım ko'p ha'm erte baslanadı. Bul awıl-xojalıg'ı eginlerin jaylastırıwda vegetatsiyalıq da'wirdi ha'm $+10^0$ joqarı na'tiyjeli temperaturaların' jıyındısın esapqa alıwdı talap etedi. Onı to'mendegi kesteden bayqasaq boladı.

№1-keste

Rayon boyınsha vegetaciyalıq da'wirde na'tiyjeli temperaturaların' jıyındısı

Meteorologiyalıq stanciyalar	$+10^0$ tan joqarı na'tiyjeli temperaturalar jıyındısı	Vegetaciyalıq da'wirdegi ku'nler sanı
Arqa zona		
Qon'irat	1962	183
Qubla zona		
To'rtku'l	2275	200

Kestede ko'rsetilgenindey $+10^0$ tan joqarı na'tiyjeli temperaturanın' jıyındısı arqa zonada 1962^0 qa ten' bolsa, qubla zonada bolsa 2275^0 qa ten', yag'nıy 300^0 a'tirapında parq bar. Al vegetaciyalıq da'wirdegi ku'nler sanı arqa zonada 183-184

ku'n bolsa, qubla zonada 200 ku'n a'tirapında bolıp, arqa ha'm qubla zonada jaylasqan rayonlar arasında vegetaciyalıq da'wir 16-17 ku'nge parq qıladı.

Agroklimatlıq resurslarg'a, sonday-aq atmosferanın' ıg'allanıw da'rejesi de kiredi. Klimatımızdın' keskin kontinentallıg'ın ortasha jıllıq jawın-shashın mug'darına qarag'anda puwlanıw da'rejesi 15-20 eseden de zıyat ekenligine baylanıslı atmosfera hawasının' ha'dden tısqarı qurg'aq ekenliginin' o'zi de da'lilleydi.

Qaraqalpaqstannın' aymag'ında jawın-shashın mug'darının' jıl dawamındag'ı bo'liniwi bir qıylı emes. Jıllıq jawın-shashın mug'darının' yarımına jaqını ba'ha'r aylarında, 1/3-ine jaqını qısta jawadı.

Jıllıq jawın-shashın mug'darı rayon aymag'ına en'jaqın Qon'ırat meteostantsiya maglumatlarında ko'rsetilgenindey 95 mm. di quraydı. Jıllıq jawın-shashın mug'darının' ma'wsimler boyınsha tarqalıwın to'mendegi kestede berilgen.

№2-keste

Rayon boyınsha ortasha aylıq ha'm jıllıq jawın-shashının' mug'darı (mm esabında)

Meteorolo- giyalıq stanciyalar	Qıs			Ulıwma	Ba'ha'r			Ulıwma	Jaz			Ulıwma	Gu'z			Ulıwma	Jıllıq mug'darı
	XII	I	II		III	IV	V		VI	VII	VIII		IX	X	XI		
Qon'ırat	8	7	13	28	15	13	8	36	8	4	2	14	3	8	6	17	95
To'rtku'l	9	10	11	30	18	14	8	40	4	1	1	6	1	3	6	9	86

Kestede ko'rgenimizdey ortasha jıllıq jawın-shashın mug'darı 86-95 mm a'tirapında, bul ko'rsetkishler ayırım jılları o'zgerip turadı. Jawın-shashının' azligina baylanıslı respublikamızda diyxanslıq suwg'armalı jol menen alıp barıladı. Respublikamız klimatına Aral ten'izinin' ta'siri og'ada ku'shli. Jaqıng'a deyin Aral ten'izi termoregulyator xızmetin atqarıp keldi. Son'g'ı waqıtta Aral ten'izinin' qurıwı jazdag'ı temperaturanın' joqarı ko'teriliwine, hawanın'

qurg'aqlasıw da'rejesinin' ku'sheyiwine, qısta temperaturanın' 4-5⁰ to'menlewine, shan'lı-tozan'lı ku'nlerdin' sanının' ko'beyiwine alıp kelmekte.

Bul belgili mug'darda respublikamızdın' agroklimatlıq sha'rayatının' o'zgeriwine ta'sir etedi. Qanlıko'l rayonının' agroklimatlıq sha'rayatına awıl-xojalıg'ı ko'z-qarasınan baha bergenimizde onın' qolaylı ha'm qolaysız ta'replerin esapqa alıwımız kerek. Rayonda vegetatsiyalıq da'wirdin' 183 ku'n a'tirapında bolıwı ha'm +10⁰ tan joqarı na'tiyjeli temperaturanın' jıyındısı 1962⁰ –tan joqarı bolıwı, ıssılıqtı su'yiwshi eginlerdi, a'sirese paxta, salı, ovosh-palız, ot-jemlik eginlerdi egiwge tolıq mu'mkinshilik beredi. Bul jerde qubla rayonlarg'a salıstırg'anda paxtanın' erte piser «Aqda'rya», S-4727 sortların ken'irek egiwimiz kerek. Agroklimatlıq sha'rayatlardıń ishinde ayırım jıllarda ba'ha'rgi ayazdın' kesh tu'siwi, gu'zgi ayazdın' (qıraw tu'siwdin') erte bolıwı, ba'ha'rgi egisten keyingi ha'm gu'zgi jıyın terim waqtında jawın-shashınlar belgili mug'darda awıl-xojalıg'ına kerı ta'sirin tiygizedi. Son'g'ı waqıtta Aral ten'izinin' qurıwı ha'm onın' belgili mug'darda arqa zonanın' klimatına tiygizip atırg'an ta'sirin esapqa alıwımız kerek. Ulıwma Qanlıko'l rayonında xojalıq tarawların, a'sirese awıl-xojalıg'ı tarawların jaylastırıwda ha'm rawajlandırıwda rayonnın' agroklimatlıq sha'rayatın ken'irek u'yrenip, onnan aqlıg'a muwapıq paydalanıw jolların o'zlestiriwimiz kerek.

I. 5. Suw resursları ha'm bashı irrigaciyalıq tarmaqları. Qanlıko'l rayonu respublikamızdın' basqada aymaqları sıyaqlı tuyıq basseyinde jaylasqan ha'm onın' keskin kontinental klimat sha'rayatı, jer astı ha'm jer u'stı suwlarının' payda bolıwı ha'm territoriya boyınsha jaylasıwına ku'shli ta'sir etedi. Bizin' regionımız gidrografiyalıq ko'z-qarastan A'miwda'ryanın' deltasındag'ı zonag'a tuwrı keledi. Bul jerde A'miwda'rya 50 km. den aslam uzaqlıqtan onın' arqa-shıg'ısınan ag'ıp o'tedi. Rayon territoriyasın ha'mde Respublikamızdın' birden-bir ag'ın suw deregi bolıp A'miwdarya, rayondag'ı barlıq suw qorlarının' qa'liplesiwine tikkley ta'sir jasaydı ha'm jer astı suw rejimin sonday-aq rayon ekonomikasının' tiykarg'ı

bo'limin quraytug'ın awıl-xojalıg'ı kompleksinin' rawajlanıw da'rejesin belgileydi.

A'miwdaya Oraylıq Aziyadag'ı en' mol suwlı da'rya, onın' ag'ısı Gindekush tawının' arqa janbawırında 4990 m ba'lentlikte jaylasqan Brevskiy muzlıg'ınan baslanadı. Onın' Pamirden Aralg'a shekemgi ulıwma uzınlıg'ı 2540 km ge sozılıp jatır.

A'miwdaya du'nyadag'ı suwı, ılaylı da'ryalar qatarına kiredi. J.Ma'tmuratovtın' mag'lıwmatlarına qarag'anda onın' ha'r bir kub metr suwının' quramında ortasha esap penen 2600 gr ılay bar, o'ytkeni A'miwda'rya suwının' ag'ısı, a'sirese tawlı bo'liminde ju'da' tez ekenligi da'ryanın' an'g'arının' juwılıwı ju'da' ku'shli boladı. Sonlıqtan da A'miwda'ryanın' tiykarg'ı salası bolıp esaplanatug'ın Vaxsh suwı menen ha'r jılı 84 mln tonnadan zıyat maydalang'an ha'r tu'rli taw jınısları ag'adı. Ol ulıwma da'rya suwın ılaytıp jiberedi. Al tegislikke shıqqannan keyin A'miwda'rya Qaraqum ha'm Qızılqumnın' bir-biri menen ushlasqan jiyegi boyınsha ag'atug'ınlıg'ı sebepli darya jag'alawındag'ı an'sat juwılatug'ın bos jınıslar suwdın' ılaylıg'ın ja'nede ko'beytip jiberedi. S.P.Polinov mag'lıwmatı boyınsha A'miwda'rya basseyininin' tawli oblasında ulıwma ag'ım mug'darı jılına 79,8 km³ tı quraydı.

Ko'p jıllıq mag'lıwmatlar sonı ko'rsetedi A'miwda'ryanın' suw rejimi tawlı zonada ko'p jıllıq normada boladı. A'miwda'rya suw rejiminin' o'zgeriwi tiykarınan tegislik zonalarında antropogen faktorlar ta'sirinde ju'zege keledi.

Gidrologiyalıq materiyallardın' analizine qarag'anda 50-jıllardın' aqırına deyin A'miwda'rya ag'ımının' o'zgeriwi tek qana ta'biyiy faktorlarg'a baylanıslı bolg'an. A'miwda'rya basseyinde jaylasqan respublikalarda 1960-jıllardan baslap jan'adan egislik maydanlardı o'zlestiriw na'tiyjesinde ko'plegen magistral kanallar qurıla basladı. Usının' na'tiyjesinde A'miwda'ryadan egislik maydanlarg'a alinatug'ın suwdın' mug'darı jıldan-jıl'g'a ko'beydi.

Amiwda'rya basseyinde kanallarg'a alinatug'ın suw mug'darı 35 km³ tan (1965-j.) 71 km³ qa (2015-j.) deyin jetti. Bul da'wirlerde A'miwda'ryanın'

ortang'ı ag'ımında alinatug'ın suw mug'darı $15,8 \text{ km}^3$ tan $35,8 \text{ km}^3$ qa deyin, to'mengi ag'ımında bolsa $11,9 \text{ km}^3$ tan $20,3 \text{ km}^3$ qa deyin jetti.

Da'rya ag'ımının' bunday keskin da'rejede azayıwı joqarıda aytqanımızday A'miwda'ryanın' joqarg'ı ha'm ortang'ı bo'limlerinde sonın' menen birge to'mengi bo'liminde egislik maydanlar ko'plep o'zlestiriliwi na'tiyjesinde kanallarg'a suwlardıń alınıwı ha'm olardı u'nemsiz paydalanıwı aqıbetinde ju'zege kelmekte.

Qanlıko'l rayonu territoriyası jer astı ha'm jer u'sti suwlarının' payda bolıwı, suwlanıwı ha'mde suw qorlarının' qa'liplesiwinde A'miwdaryanın' tikkeley qatnası bar.

Qanlıko'l rayonının' suwg'arilatug'ın jer maydanların tiykarınan Su'wenli errigaciya sisteması suw menen ta'miynleydi. Su'wenli Qaraqalpaqstandag'ı en' iri errigaciya sistemalardan esaplanıp, ha'zir islep turg'an Taxiyyatas gidrouzeline tutastırılğ'an ha'm ol Su'wenli magistral kanaldan, og'an ja'rdemshi Parallel kanaldan, sonday-aq suw o'zliginen ag'atug'ın quwatlıg'ı jag'ınan kishilew eki kanaldan: Keneges ha'm Su'wenli kanallarınan turadı. Bul irrigatsiya sisteması Qanlıko'l rayonınan basqa Xojeli, Shomanay, Qon'ırat rayonları jerlerin suw menen ta'miynleydi. Su'wenli kanalı Taxiyyatastın' tusında A'miwda'ryanın' shep jag'asınan baslanıp, Arqa-batıs ta'repke A'miwda'rya menen birdey bag'ıtta ag'adı. Su'wenli magistral kanalı 1939-jılı qazılğ'an bolıp, uzınlıg'ı 79 km, onnan uzınlıg'ı 252 km xojalıq aralıq ha'm uzınlıg'ı 330 km.lik xojalıq ishindegi kanallar suw aladı. Su'wenli kanalı sag'ası sekundına 130 m^3 suw o'tkeriw mumkinshiligine iye. Kanal tarmaqları arasında jıl dawamında suwdı normal uslap turıw maqsetinde kanalğ'a u'lken u'sh qurılmalar (сооружение) qurılğ'an. Rayondı suw menen ta'miynlewshi kishi suwg'arıw kanalları Qanlıko'l, Bekjap, Ashamaylıjap, M.Nurmaxammedov atındag'ı kanalları esaplanıp fermer xojalıg'ı birlespelerin suw menen ta'miynleydi. Solay etip joqarıdag'ı aytilğ'an irrigaciyalıq sistemalar Qanlıko'l rayonının' barlıq suwg'arilatug'ın zonasın o'z ishine alıp da'ryada suw jetkilikli bog'an jag'dayda suwg'armalı diyxansılıqtın' suwg'a bolğ'an talabın tiykarınan qanaatlandıradı.

Jerdegi en' a'yyemgi civilizatsiyalar suw dereğine jaqın jerlerde payda bolg'an. Onı hesh qanday shiyki zat penen salıstırıp bolmaydı. Suwsız – tirishilik joq. Suwdı jerdin' qanı dep biykarg'a aytpag'an. Suwdı en' ko'p tutınıwshı awıl-xojalıg'ı bolıp esaplanadı. Ha'zirgi ku'nde du'nya ju'zinde 240 mln.ga jerler suwg'arılıp egiledi. Du'nya ju'zi boyınsha 1 ga jerden suwgarıw ushın 8-12 mın' m³ suw sarp etiledi, 1 ga salı ushın 12-18 mın' m³ suw kerek, 1 tonna paxta jetistiriw ushın 10 mın' m³ suw za'ru'r. Qaraqalpaqstanda awıl-xojalıg'ının' rawajlanıwı, suwlandırıw, jerden durıs paydalanıw da'rejesine baylanıslı. Sebebi rayonnnın' egislik maydanları suwg'armalı diyxanshılıq bolganlıqtan irrigaciyanın' a'hmiyeti u'lken. Qanlıko'l rayonu respublikamızdag'ı salıgershilik, paxtashılıq, g'a'lleshilikke qa'nigelesken rayonlar qatarına kiredi. Ha'zir rayon boyınsha 30 mın' ga. jer fermerlerge berilip, ulıwma jer fondının' 52%-tin quraydı. Rayonda diyxanshılıqtın' ma'deniyatın ko'teriwde, jerdin' meliorativlik jag'dayın jaqsılawdın' bir qansha ila'jları islenbekte.

Sunday-aq xojalıqlar-aralıq kollektorlar 1562 km bolıp, paxtashılıq zonasında 28,8 p/m bir gektar jerge, al salıgershilik xojalıqlarında 51,7 p/metrdi quraydı. Biraqta ayırım jerlerdegi izeykeshler tolıq islemey atır, sebebi izeykeshlerge remont jumıslarının' jetkiliksiz da'rejede to'men alıp barılıwı na'tiyjesinde ko'pshilik orınlarda olar izey suwlardı ag'ıza almaytug'ın da'rejege shekem kelip jetti. Bul ko'p qarjılardı talap etedi. Rayon boyınsha suw resurslarınan tolıq paydalansaq egislik jerlerdin' maydanın 40 mın' gektarg'a jetkeriw mu'mkinshiligi bar. Biraq ayırım jılları suw resurslarınan' jetispewshiligi sezilmekte. Sonlıqtan rayonda suwg'armalı diyxanshılıqtı rawajlandırıwda suw resurslarınan aqılǵ'a muwapıq paydalanıw boyınsha anıq ila'jlar ko'rip shıǵ'ıwımız kerek.

Egislik jerlerdin' strukturasında suwdı az talap etiletug'ın egislik maydanlardı ken'eytiw arqalı almaslap egiwdi durıs jolga qoyıw ha'm bul arqalı xalıqtın' awıl-xojalıq o'nimine bolg'an talabın jaqsılaw za'ru'r. Sunday-aq mal sharwashılıg'ının' ot-jemlik bazasın bekkemlew u'lken a'hmiyetke iye. Rayon

territoriyasında jer astı suwlarının' da aytarlıqtay zapası bar. Jer astı suwların ku'ndelikli turmista ishimlik suw retinde ha'm jaylawlardı suwlandırıwda ken'irek paydalanıwg'a boladı. Sonday-aq rayon aymag'ındag'ı kollektor-drenaj suwların jaylawlardı suwlandırıwda tolıq paydalanıwg'a boladı. Bul rayonda mal sharwashılıg'ın jaylaw menen ta'miyinlewdi jaqsılaydı.

Degen menen Qanlıko'l rayonında jer-suw resurslarınan paydalanıwda biraz mashqalalar bar. Rayonda suwg'arılıp egiletug'ın jerlerdin' meliorativlik jag'dayı to'men. Ortasha ha'm ku'shli shorlang'an jerler 80%-ten artıg'ın qurap turg'an bir waqıtta, kollektor-drenaj tarmaqları ha'r gektar jerge 30 p/m.den tuwra kelgeni menen olardan paydalanıw da'rejesi to'men, al kanallardın' paydalı ta'sir koefficienti ortasha 0,50-0,60 ten'.

Rayon diyxanları aldında turg'an baslı wazıypa jerlerdin' meliorativ jag'dayın jaqsılaw boyınsha kompleksli ila'jlar islep shıg'ıw, yag'nıy kollektor-drenajlardı tazalaw ha'm jerlerdi shayıp suwg'arıw arqalı jerlerdin' shorlanıw da'rejesin jaqsılaw, almaslap egiwdi durıs jolg'a qoyıw, egislik jerlerdin' stukturasında suwdı az talap etetug'ın eginlerdi ken'nen egiw ha'm tag'ı basqa ila'jlardı a'melge asırıw baslı wazıypalar qatarına kiredi.

II-Bap. Rayonnın' xalqı ha'm miynet resursları

II. 1. Rayon xalqının' o'siw dinamikasi. Xalıq ja'miyettegi o'ndirilgen materiallıq ruwxıy baylıqlardıń do'retiwshisi bolıp qalмай, bul baylıqlardıń tutınıwshısı da esaplanadı. Respublikamızdag'ı siyaqlı rayonda da xalıq sanının' o'siwi tikkeley ta'biyiy o'simge baylanıslı bolıp, xalıqtın' o'siwine to'mendegi faktorlar u'lken ta'sir jasaydı.

Respublika aymag'ındag'ı xalıqlarda ko'p balalı bolıwı bul ata-babalarımızdan qalg'an miyras. Ja'miyetlik-siyasiy du'zinnin' xalıqtın' ko'beyiwine ta'sir etiwı, balalıqtı, analıqtı qorg'aw boyınsha ma'mlekettin' g'amxorlıg'ı bolsa, u'shinshi faktor «demografiyalıq faktor» - xalıqtın' ta'biyiy o'simi, ko'ship qonıslasıw ha'm t.b.

Bul faktorlardı bir-biri menen tıg'ız baylanısta a'melge asırg'anda xalıq sanının' tez o'siwine imkaniyat jaratadı.

Qanlıko'l rayonı xalıq sanı boyınsha respublika xalqının' 2,8% tutadı. Rayon xalqın u'yreniw, miynet resurslarınin' o'siwine analiz jasaw, a'sirese bazar ekonomikasına o'tiw da'wirinde Aral ekologiyalıq mashqalalarınin' ha'wij alg'an waqtında xalıqtın' sotsiallıq turmıs da'rejesine, rawajlanıw mu'mkinshiliklerine u'lken dıqqat awdarıwdı talap etedi. Usıg'an sa'ykes bakalavr jumısında izertlenip atırg'an rayonnın' ha'zirgi xekologiyalıq jag'dayda ekonomikalıq ha'm sotsiallıq rawajlanıw bag'darların u'yreniw maqsetinde rayonnın' xalqı, o'siw dinamikasi, rayon xalqının' qala ha'm xojalıqlar boyınsha jaylasıwı, miynet resursları menen ta'miynleniw da'rejesi haqqında so'z etiledi.

Men izertlep atırg'an Qanlıko'l rayonı xalqının' sanı 2018-jıl 1-yanvarına 49712 adamdı quradı. Bul ko'rsetkish respublika boyınsha 1,8 mln adamdı qurap, rayon respublika xalqının' 2,8 protsentin tutadı. Ortasha 1 km² maydang'a 62 adamnan tuwra keledi. Rayon xalqı rayon aymag'ında burınnan otırıqshı xalıqlar bolıp, xalıqtın' sanının' o'simi jıldan-jılga ta'biyiy o'sim arqalı ko'beymekte. Degen menen keyingi jıllardag'ı ekologiyalıq sha'rayatlardıń keskinlesiwi

rayondag'ı o'ndirislik ha'm sotsialliq tarawlardag'ı qiyinshılıqlar ha'm t.b. sebeplerge baylanisli rayon xalqının' ta'biyy o'siw da'rejesi biraz to'menlegenin ko'riwimizge boladı. Bul protsess rayon xalqının' o'siw dinamikasına tikkeley ta'sir jasamaqta. Rayon xalqının' o'siw dinamikası, sonın' ishinde qala ha'm awıl xalqının o'siw dinamikasın ha'm procentlik ko'rsetkishin to'mendegi kestden ko'riwimizge boladı.

№3-Keste

Qanlıko'l rayoni xalqının' o'siw dinamikası

№	Jıllar	Rayonnın' barlıq xalqı min' adam	Xalqının' o'siw pa'ti % esabında	Usınnan			
				Qala xalqı	% esabında	Awıl xalqı	% esabında
1.	2010	44,6	100,0	10,9	26,1	33,7	73,9
2.	2011	45,2	101,3	11,2	26,4	34,0	73,6
3.	2012	45,9	102,9	11,5	26,5	34,4	73,5
4.	2013	46,8	104,9	11,6	26,5	35,2	73,5
5.	2014	47,5	106,5	11,7	26,5	35,8	73,5
6.	2015	48,3	108,2	11,8	25,5	36,5	74,5
7.	2016	49,1	110,1	11,8	25,1	37,3	74,9
8.	2017	49,7	111,4	12,2	24,5	37,5	75,5

*Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında

Kestede ko'rsetilgende rayon xalqı 2010-2017 jıllar ishinde absolyut esapta 5,1 min' adamg'a ko'beygen. Eger 2010-jılı rayon xalqı 44,1 min' bolg'an bolsa, 2017-jılı bul ko'rsetkish 49,7 min' adamdı quradı. Rayon xalqının' jıllıq o'simi ortasha 1,2-1,3 % bolıp, absolyut ko'rsetkishte jılına 600-900 adamdı quraydı. Rayon xalqının' ta'biyy o'simine migraciya procesleri de belgili da'rejede ta'sir etpekte. 2017-jılı migraciya ko'rsetkishi to'mendegishe: kelgenler sanı – 373, ketkenler – 540 adamdı quradı, yag'nıy migratsiya saldosi –167 adamdı quradı. Degen menen rayon xalqının' dinamikalıq o'simge iye ekenligin ko'remiz.

To'mendegi kestdede rayon xalıq sanının' ta'biyy o'siw ko'rsetkishlerin sıpatlaytug'ın mag'lıwmatlardı ko'riwge boladı.

Qanlıko'l rayoni xalqının' ta'biyiy o'simi (1000 adamg'a esaplag'anda)

№	Jillar	Tuwılıwshılıq	O'limshilik	Ta'biyiy o'sim
1.	2010	22,3	6,0	16,3
2.	2011	22,1	5,2	16,3
3.	2012	23,8	5,2	17,6
4.	2013	23,9	5,1	18,8
5.	2014	22,4	4,4	18,0
6.	2015	22,9	4,4	18,5
7.	2016	22,3	5,2	17,1
8.	2017	20,5	5,1	15,4

***Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında**

Rayonda xalıqtın' ta'biyiy o'simi 2010-jılı ha'r mın' adamg'a 16,3 adamdı qurag'an bolsa, 2013-jılı 18,8 adamdı, al 2017-jılǵ'a kelip bul ko'rsetkish 15,4 adamdı quradı. Keste mag'lıwmatlarına qarag'anda xalıqtın' ta'biyiy o'sim ko'rsetkishleri son'g'i jillari tu'raqlı tu'rde artqanlıǵın ko'remiz. Xalıqtın' ta'biyiy o'simine bir qansha sebepler ta'sir etpekte. Bug'an son'g'ı waqıtları ju'rgizilip atırǵ'an demografiyalıq siyasatlar, ekonomikalıq ha'm ekologiyalıq jag'daylar migraciya procesi, tag'ı basqa sebepler belgili da'rejede ta'sir etpekte.

Respublikamızdag'ı siyaqlı biz izertlegen rayonda da Aral ekologiyalıq mashqalasına baylanıslı balalar o'limi, a'sirese 1 jasqa shekemgi balalar o'limi, ha'r qıylı awırıwlar, hayal-qızlar arasındag'ı kemqanlıq keselligi ko'plep ushıraspaqta. Bul da xalıqtın' ta'biyiy o'siwine tosqınlıq jasaydı.

Rayonnın' demografiyalıq ko'rsetkishlerin sıpatlaytug'ın faktor xalıqtın' territoriya boylap jaylasıwı ha'm tıǵ'ızlıǵ'ı esaplanadı. Rayon xalqının' tıǵ'ızlıǵ'ı boyınsha 2017-jılı 1 km² maydang'a ortasha 62 adam tuwra keledi. Bunnan biz rayon xalqının' ortasha tıǵ'ızlıǵ'ı respublika xalqının' tıǵ'ızlıǵ'ına salıstırǵ'anda anag'urlım joqarı ekenligin ko'remiz. Degen menen rayon xalqı territoriya boylap bir tegis jaylaspag'an. Rayonnın' en' xalqı tıǵ'ız jaylasqan ornı rayon orayı ha'm xojalıq orayları bolıp, olarda barlıq rayon xalqının' 60% -ten aslamı turadı.

II. 2. Rayonnın' jas ha'm jınıs quramı. Rayonnın' ulıwma xalqının' yarımınan aslamı miynetke jaramlı jastag'ı adamlar sanalıp, xalıq xojalıg'ı tarmaqların rawajlandırıw ushın miynet etpekte. Sonday-aq xojalıq boyınsha jas o'zgesheliginde miynet jasına deyingi jaslardıń salmag'ı joqarı ekenligi ha'm aldag'ı waqıtta rayonnın' social-ekonomikalıq rawajlanıwında o'z ta'sirin tiygizedi.

№5-keste

Qanlıko'l rayonı xalqının' jas ha'm jınıs quramı (2017-jılǵı mag'lıwmat)

№		Adam sanı	Procent esabında
1.	Barlıq xalqı	49712	100,0
	<i>Sonnan:</i> miynetke jaramlı jasqa shekemgiler	16154	36,5
	Miynet jasındag'ılar	25234	57,1
	Miynet jasınan o'tkenler	2814	6,4
2.	Er adamlar	25397	100,0
	<i>Sonnan:</i> miynetke jaramlı jasqa shekemgiler	8073	36,6
	Miynet jasındag'ılar	12609	57,2
	Miynet jasınan o'tkenler	1339	6,2
3.	Hayallar	24359	100,0
	<i>Sonnan:</i> miynetke jaramlı jasqa shekemgiler	8081	36,4
	Miynet jasındag'ılar	12625	56,9
	Miynet jasınan o'tkenler	1473	6,7

Rayon boyınsha xalıqtın' jınıslıq quramında da aytarlıqtay o'zgeshelikler bar. 2017-jılı ulıwma rayon xalqının' 49,1%, yamasa 24359 adamı hayal-qızlar, 50,9% yamasa rayonnın' ulıwma xalqının' 25397 adamın erler tutadı. Rayon xalqının' tiykarg'ı bo'limi, yag'ni 57,1% yamasa rayonnın' 25234 adamı miynetke jaramlı kategoriyadag'ı adamlar esaplanadı. Bunı joqaridagi keste mag'lıwmatlarınan ko'remiz.

Keste mag'lıwmatlarına qarag'anda rayon xalqının' er adamlar arasında da, hayal-qızlar arasında da jas strukturasında o'zgeshelikler seziledi. Miynet jasına deyingiler derlik ten' ko'rsetkishlerge iye bolsa, miynet jasındag'ılarda erler basım ko'pshilikti qurap, olardıń salıstırma u'lesi 57,2%, al hayallarda bul ko'rsetkish 56,9% quraydı. Al miynet jasınan o'tkenlerdin' arasında er adamlar barlıq xalıqtın' 6,2% tutsa, hayal-qızlar 6,7% quradı. Ulıwma rayon boyınsha xalıqtın' miynet jasınan o'tkenler ishinde jınıs o'zgesheliginde hayallardıń salıstırma u'lesinin' joqarılıg'ı menen parq qıladı.

II. 3. Rayon xalqının' milliy quramı. Ha'zirgi waqıtta rayon aymag'ında ko'plegen millet wa'killeri xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawlarında miynet etpekte. Xojalıq xalqının' milliy quramında derlik belgili o'zgerisler joq. Sebebi xojalıq aymag'ı burınnan kiyatırğ'an otırıqshı xalıqlar bolıp esaplanadı. To'mendegi keste de rayon aymag'ında jasawshı xalıqlardıń milliy quramındag'ı o'zgerisler berilgen.

№6-keste

Rayon xalqının' milliy quramı

Q/s	Milletler	Xalıq sanı		2010-jılǵ'a salıstırğ'anda % esabında
		2010	2017	
1	Qaraqalpaqlar	29751	34520	116,0
2.	O'zbekler	6225	6385	104,2
3.	Qazaqlar	5455	3271	60,0
4.	Koreecler	21	11	52,4
5.	Tu'rkmenler	293	304	103,7
6.	Tatarlar	24	31	129,1
7.	Basqalar	16	10	62,5
	Barlıg'ı	44646	49712	111,4

*Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında

Keste mag'lıwmatlarına qarag'anda 2010-jılı rayon xalqının' 71.2%-i qaraqalpaqlar, 14,8 %-i o'zbekler, 13,0-i qazaqlar qurag'an bolsa, 2017-jılǵ'a kelip bul ko'rsetkish to'mendegishe o'zgergenligin ko'remiz: qaraqalpaqlar 76,1%, o'zbekler 13,7%, qazaq milleti wa'killeri 7,4%-ti quradı. Keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayon aymag'ında xalıqtın' keyingi jıllarda milliy quramının' birqansha o'zgergenligin ko'remiz.

Uliwma alg'anda rayon boyınsha xalıqtın' milliy quramında jergilikli xalıqlardıń basım ekenligin ko'remiz.

II. 4. Rayonnın' miynet resursları. Miynetke jaramlı xalıq bul ha'r qanday resurslardın' paydalanıwda baslı faktor sanaladı. Miynet resursları, sanaat, a'sirese awıl-xojalıg'ında u'lken a'hmiyetke iye. Sebebi awıl-xojalıg'ı xalıq xojalıg'ının' basqa tarawlarına qarag'anda mexanizaciyalastırıw da'rejesi birqansha to'men bolıp kelmekte. Rayon sha'rayatında awıl-xojalıg'ının' rawajlanıwında jer-suw resurslarınan paydalanıwda miynet resursları ko'plep talap etiledi. Sonlıqtan ha'zirgi waqıtta rayonda kerekli miynet resursların aldın ala biliw rayonnın' rawajlanıw bag'darına qaray ka'sipke bag'darlaw lazım.

Rayon xalqının' miynet resursları sanı 25234 aslam adamdı quraydı. Usınnan tikkeley xalıq xojalıg'ında jumıs islewshiler sanı 15657 adamdı quraydı. Usınnan 4173 adam ma'mleketlik ha'm ja'miyetlik sho'lkemlerde, 7598 adam fermer xojalıqlarında, 1311 adam fermerler, 328 adam jeke miynet xızmeti menen, 2247 adam ma'mleketlik emes ka'rxanalarda xızmet etpekte. Degen menen rayon boyınsha jumıssızlardın' u'lesi joqarı bolıp kelmekte. A'sirese son'g'i jıllardag'ı suwsızlıqqa baylanıslı diyxansılıq maydanları keskin azayıp ketti. Bul o'z gezeginde rayon aymag'ında jumıssızlıqtın' artıwına sebepshi boldı ha'm miynet jasındag'ı jumıssızlardın' ko'pshiligi sırtta jumıs islewge ma'jbu'r. Uliwma rayon boyınsha jumıssızlar sanı 2091 adamdı tutadı, olardan 859 er adamlar bolsa, 1232 hayallar quraydı. yag'nıy bul miynetke jaramlı xalıqtın' 9% -in tutadı.

Uliwma alg'anda rayonda ha'zirgi ku'nnin' baslı wazıypalarınan Prezidentimizdin' atap o'tkenindey awıllıq jerlerde awıl-xojalıg'ı o'ndirisin rawajlandırıw menen bir qatarda kishi islep shıg'arıw ka'rxanaların, yamasa agrosanaat tarmaqların qurıw bolıp tabıladı. Aldag'ı waqıtta diyxansılıqtan suwdı az talap etetug'ın eginlerdi egiw, intensiv texnologiyadan paydalanıw arqalı jen'il ha'm azıq-awqat o'ndirisin rawajlandırıw jolı menen xalıqtın' abadanlıg'ın arttırıwg'a jol ashadı.

III-Bap. Qanlıko'l rayonının' ekonomikalıq-geografiyalıq sıpatlaması

3.1. Sanaat tarawlarının' jaylasıwı ha'm rawajlanıwı. Qanlıko'l rayonu Qaraqalpaqstannın' arqa rayonları ishinde qolaylı transport-ekonomikalıq sha'rayatqa iye bolıp, respublikanın' ekonomikalıq potencialında joqarı salıstırmalı u'lesti tutadı. Qanlıko'l rayonu 1970-jılı du'zilip, xalıq xojalıg'ı tarawlarının' rawajlanıwı basqışpa-basqış a'melge aspaqta. Rayonnın' tiykarg'ı sanaat tarawları tiykarınan awıl-xojalıg'ı o'nimlerin qayta islewshi tarawlar esaplanadı. Al awır sanaat tarawları ishki mu'mkinshiliklerden kelip shıg'ıp rawajlanıw mu'mkinshiligine iye bolmadı. Awıl-xojalıg'ı o'nimlerin qayta islewshi sanaat tarawları qatarına «Qanlıko'l gu'rish» ha'm «Karabaylı gu'rish» ashıq tu'rdegi akcionerlik ja'miyeti, nan ha'm un o'nimlerin islep shıg'aratug'ın kishi ka'rxanalar kiredi. Rayonnın' sanaat kompleksinin' rawajlanıwında Chardjow-Xojeli-Qon'ırat-Beynew temir jolı iske tu'siwi, a'sirese o'tken a'sirdin' 80-jılları Xojeli-No'kis-Shımbay rayonların baylanıstırıwshi temir jol liniyasının' iske tu'siwi rayon aymag'ında ha'm qon'sılas rayonlarda o'ndirilgen o'nimlerdi transportirovkalawda, awıl-xojalıg'ı o'nimlerin qayta islewshi tarawlar menen bir qatarda sanaat, qurılıs materialları sanaatı tarawların rawajlandırıwıg'a jol ashtı.

№7-keste

Rayon sanaatının' tarawlıq strukturası (% esabında)

Taraw atları	O'ndiristegi jumısshı ha'm xızmetkerler sanı	Ulıwma jıllıq o'nim mug'darı	Tiykarg'ı o'ndirislik fondlar qunı
Barlıq sanaat. Sonnan:	100,0	100,0	100,0
Jen'il sanaat	36	56	40
Azıq-awqat sanaatı	34	21	30
Qurılıs materialları sanaatı	9	7	9
Ag'ash ha'm ag'ashtı qayta islew	3	2	2
Sanaattın' basqa tarawları	18	14	19

Kestede berilgen maglıwmatlarg'a qarag'anda rayonnın' sanaat tarawlarının', strukturasında jıl dawamında islep shıg'arılatus'ın o'nimlerdin' ko'lemi boyınsha jen'il ha'm azıq-awqat sanaatları baslı orın tutadı ha'm rayon boyınsha sanaattan alınatus'ın o'nimlerdin' basım ko'pshiligin, yag'nıy 70%-in quraydı.

Sonlıqtan jen'il ha'm azıq-awqat sanaatın rawajlandırıw ha'zirgi bar mu'mkinshlikke, yamasa shiyki zat resursları menen ta'miynleniw da'rejesine baylanıslı bolıp otır. Rayonnın' tiykarg'ı sanaat ka'rxanaları qatarına awıl-xojalıg'ı o'nimlerin qayta islewshi «Qanlıko'l gu'rish» ha'm «Karabaylı gu'rish» ashıq tu'rdegi akcionerlik ja'miyeti, nan ha'm un o'nimlerin islep shıg'aratug'ın kishi ka'rxanalar kiredi. «Da'n o'nimleri» aksionerlik ja'miyeti, Qanlıko'l gerbish zavodı, Qaraqalpaq awılxojalıqximiya, Qaraqalpaqneft o'nimleri unitar karxanalarinin'Qanlıko'l filiali ha'm t.b. kiredi.

Rayonnın' sanaat tarawlarının' rawajlanıwı tiykarınan awıl-xojalıg'ı tarawlarının' rawajlanıwına tikkeley baylanıslı. Sonlıqtanda keyingi jılları Aral ten'izinin' suwdan qurıg'an maydanlarınan ko'terilgen shan'-tozan'lar na'tiyjesinde ko'pshilik diyxansılıqqa jaramlı egislik maydanlar shorlang'an. Son'g'i jılları respublikamız aymag'ındag'ı siyaqlı biz izertlep atırg'an Qanlıko'l rayonında da suwsızlıqtan awıl-xojalıg'ı tarawları, a'sirese diyxansılıq tarawları ko'p za'rerge qaldı. Bul qıyın ekologiyalıq jag'day o'z gezeginde rayonda sanaat o'nimlerinin' ko'leminin' azayıwına alıp keldi. Degen menen keyingi jılları rayonda sanaat o'nimlerinin' strukturalıq du'zilisi ha'm tarawlardın' salıstırmalı u'lesinin' joqarılawı ushın birqansha ila'jlar islenbekte.

Rayon boyınsha o'tken 2017-jılı 93,9 mlrd. sumlıq sanaat, sonnan 19,3 mlrd. sumlıq tutınıw o'nimleri islendi.Rayonnın' sanaat tarawlarının' strukturasında jıl dawamında islep shıg'arılatus'ın o'nimlerdin' ko'lemi boyınsha azıq-awqat sanaatı baslı orın tutadı ha'm rayon boyınsha sanaattan alınatus'ın o'nimlerdin' basım ko'pshiligin jetkerip beredi.

Sonlıqtan jen'ıl ha'm azıq-awqat sanaatın rawajlandırıw rayonnıń ha'zirgi bar mu'mkinshliklerinen, yamasa shiyki zat resursları menen ta'miyinleniw da'rejesine baylanıslı bolıp otır.

Juwmaqlap aytqanda, qıyın ekologiyalıq jag'dayda rayonnıń social-ekonomikalıq rawajlanıwında sanaat kompleksinin' ha'zirgi rawajlanıw da'rejesi elede ko'plegen rezervlerdin' iske qosılmag'anlıg'ınan to'men esaplanadı. Awır sanaat tarawları, iri toqımashılıq ka'rxanaları, iri qurılıs materialları sanaatı ka'rxanaları rayon aymag'ında iske tu'spegen.

Ha'tteki rayon awıl-xojalıg'ına, a'sirese diyxansılıqqa qa'nigelesken xojalıqlarg'a iye bolıwına qaramastan azıq-awqat sanaatı tarawları shiyki zat penen tolıq ta'miyinlenbegen. Usıg'an baylanıslı ayırım ka'rxanalar tolıq quwatta islemeydi. Sonlıqtan rayon sanaat kompleksinin' rawajlanıw mashqalaların sheshkende en' baslı ma'sele onın' shiyki zat resursları menen tolıq ta'miyin etetug'ın planlı ko'rsetkishler arqalı a'melge asırıw maqsetke muwapıq esaplanadı.

III. 2. Awıl-xojalıg'ı tarawlarının' jaylasıwı ha'm rawajlanıwı. Respublikamızdın' bay ta'biyiy geografiyalıq sha'rayatları awıl-xojalıg'ının' ko'p tarmaqların, a'sirese jıllılıqtı ko'p talap etetug'ın tarawlardı rawajlandırıwg'a qolaylı esaplanadı. Respublikamız xalqının' yarımınan ko'biregi awıllıq jerlerde jasadıq tikkeley awıl-xojalıg'ı menen shug'ıllanadı.

Ha'zirgi waqıtta hu'kimetimizdin' agrarlıq siyasatı awıl-xojalıg'ı tarawların bunnan bılayda rawajlandırıw, sonday-aq awıl-xojalıg'ı tarawların jan'a usılda mexanizaciyalaw jan'a texnikalar menen, mineral to'ginler menen ta'miyinlewge qaratılğ'an. Son'g'ı jılları respublikamız rayonlarında sırt el texnikaları ken'nen paydanılmaqta. Awıl-xojalıg'ı tarawların intensifikaciyalaw, intensiv texnologiyanı a'melge asırıw boyınsha biraz jumıslar islenbekte. Degen menen respublikamızdag'ı siyaqlı biz izertlep atırğ'an Qanlıko'l rayonında da qıyın ekologiyalıq sha'rayatta awıl-xojalıg'ı jumısların alıp barmaqta.

Prezidentimiz shıg'ıp so'ylegen so'zlerinde awıl-xojalıg'ına baylanıslı ko'p ma'seleler bayanlanbaqta. Olardın' agrosanaat tarawların shiyki zat bazasına

jaqınlatıw, awıllıq orınlarda kishi ka'rxanalar qurıw ha'm t.b. atap o'tken edi. Bul o'z gezeginde awıllıq orınlarda miynet resurslarınan racional paydalanıw, artıqmash miynet resursların jumıs penen ta'miyin etiw imkanın beredi. Bul process rayon xojalıqlarında da a'melge asırılmaqta.

Rayon aymag'ı jer betinin' tegis bolıp keliwi awıl-xojalıg'ında mexanizaciyanı ken' qollanıwda, ta'biyy otlaqlı jaylawlarda mal sharwashılıg'ın rawajlandırıwg'a imkaniyat jaratadı. Rayonda qubla rayonlarg'a salıstırg'anda 10-15 ku'nge vegetaciyalıq da'wirdin' qısqa bolıwına qaramastan diyxansılıqtan mol o'nim alg'an ta'jiriybeli diyxanlar elatı esaplanadı.

Ha'zirgi ku'nge deyin rayonda diyxansılıq ma'deniyatın arttırıw boyınsha bir qatar jumıslar atqarıldı. Olardan Aral ten'izinin' qurıg'an maydanları astınan ko'terilgen shan'-tozan'lardın' rayonnnın' egislik maydanlarına tu'siwi na'tiyjesinde jerlerdin' ku'shli shorlanıw da'rejesi artpaqta. Sonlıqtan ekologiyalıq qıyın sha'rayatta awıl-xojalıg'ınan joqarı o'nim alıw maqsetinde rayonda irrigaciyalıq tarmaqlardı jaqsılaw boyınsha ko'plegen jumıslar islengen, ko'plep kollektor-drenaj tarawları qurılğ'an.

Degen menen rayon aymag'ında suw resurslarınan u'nemli paydalanıw mashqalası to'men bolıp, ishki jap-salmalardı ishki kollektor tarmaqların tazalaw, jan'adan iske qosıw, qarjılandırıw ha'm texnika mashqalalarına baylanıslı to'men jag'dayda. Rayon aymag'ında suwg'armalı maydanlardın' kompaktli jaylas pawı sebepli xojalıq aymag'ındag'ı kollektor-drenaj tarmaqlarının' effektivligi to'men bolıp tabıladı.

III. 2. Rayonnnın' jer fondı. Ha'zirgi ku'nde rayonda diyxansılıq ma'deniyatın arttırıw boyınsha qatar jumıslar a'melge asırılmaqta. Olardan Aral ten'izinin' qurıg'an maydanları astınan ko'terilgen shan'-tozan'lardın' rayonnnın' egislik maydanlarına tu'siwi na'tiyjesinde jerlerdin' ku'shli shorlanıw da'rejesi artpaqta. Sonlıqtan ekologiyalıq qıyın sha'rayatta awıl-xojalıg'ınan joqarı o'nim alıw maqsetinde rayonda irrigatsiyalıq tarmaqlardı jaqsılaw boyınsha ko'plegen

jumıslar islengen, ko'plep kollektor-drenaj tarawları qurılǵ'an. Degen menen rayon aymag'ında suw resurslarınan u'nemli paydalanıw tiykargı mashqala bolıp, ishki jap-salmalardı, ishki kollektor tarmaqların tazalaw, jan'adan iske qosıw, qarjılandırıw ha'm texnika mashqalalarına baylanıslı to'men jag'dayda. Rayon aymag'ında suwg'armalı maydanlardın' kompaktlı jaylas pawı sebepli xojalıq aymag'ındag'ı kollektor-drenaj tarmaqlarının' effektivligi az. Awıl-xojalıg'ı o'ndirisinin' rawajlanıwında baslı faktorlardan joqarı kvalifikaciyalı kadrlar menen ta'miyinlew suw resursların waqtında jetkerip beriw ha'm u'zliksiz ta'miyinlew, mashina-traktor parkinin' is o'nimdarlıg'ın arttırıw, ishki mu'mkinshiliklerden paydalanıw arqalı awıl-xojalıg'ı tarawların, a'sirese suwdı az talap etetug'ın diyxansılıq tarawların rawajlandırıw maqsetke muwapıq esaplanadı. Rayon ko'lemli jer fondına iye bolıp to'mendegi kestede rayonnnın' jer fondı ha'm onın' kategoriyalarg'a bo'liniwi haqqında mag'lıwmat berilgen.

№8-keste

Qanlıko'l rayonu jer fondı ha'm onın' kategoriyalarg'a bo'liniwi

№	Jer fondı kategoriyaları*	ga. esabında	% esabında
	Barlıq jer fondı	74409	100,0
1.	Sonnan: Awıl-xojalıg'ına jaramlı jerler	57680	78,6
a)	Usınnan: egislik maydanlar	15366	26,6
b)	Ko'p jıllıq ag'ashlar	160	0,2
v)	Boz jerler	618	0,9
g)	U'y qaptalı uchastkaları	1636	2,9
d)	Jaylawlar	37640	65,2
e)	Kanallar, izeykeshler, drenajlar astındag'ı jerler	742	1,4
j)	Qala ha'm imaratlar astındag'ı jerler	1518	2,8
2.	Paydalanılmay atırg'an jerler	14645	21,4

*Qaraqalpaqstan Respublikası jer resursları basqarması mag'lıwmatı tiykarında du'zildi.

Jer resurslarınan maqsetke muwapıq paydalanıw ha'm onın' effektivligin arttırıw maqsetinde rayonnnın' jer fondı u'lken orın tutadı. Joqarıdag'ı keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayonnnın' ulıwma jer fondı 74409 gektardı

quraydı. Usınnan awıl-xojalıg'ına jaramlı jerler ulıwma jer fondının' 78,6% tutadı. Usınnan egislik maydanlar 15366 hektarga shamalastı quraydı. 2000-2001-jılǵı suwsızlıqtan keyin rayon jer fondının' egislik maydanları biraz qısqardı. Degen menen son'g'ı jılları diyxansılıq tarawları o'z qa'ddin ala basladı. 2008, 2011-jıllardag'ı suwdın' kem bolıwı da egislik maydanlardın' biraz qısqarıwına alıp keldi. Ha'zirgi waqıtta ulıwma jer fondının' 78%-i awıl-xojalıg'ına jaramlı jerler esaplanadı. Usınnan $\frac{1}{4}$ bo'limi, yag'nıy 26%-i egislik maydanlar esaplanıladı. Rayon jer fondının' 3%-ke jaqını u'y qaptalı uchastkaları, 3%-i qala ha'm imaratlar astındag'ı, kanal ha'm izeykeshler astındag'ı jerler esaplanıladı. Degen menen rayon jer fondının' 15 mın' ga shamajas maydanı awıl-xojalıg'ında paydalanılmay atırg'an kategoriyadagı jerler esaplanadı. Sonlıqtan aldag'ı waqıtta jer-suw resurslarınan u'nemli paydalana otırıp, jan'a jerlerdi o'zlestiriw arqalı awıl-xojalıg'ı o'nimlerinden joqa'rı zu'ra'a't alıw ushın imkaniyat jaratadı.

III. 4. Rayonnın' diyxansılıq tarawlarına sıpatlama. Bazar ekonomikasına o'tiw da'wirinde respublikamızdın' awıl-xojalıg'ı xalıq xojalıg'ının' jetekshi tarawı esaplanıp, a'hmiyetli orın tutpaqta. U'lkemiz ta'biyiy sha'rayatının' qolaylılıg'ı awıl-xojalıg'ının' ko'plep tarmaqların, a'sirese jıllılıqtı ko'p talap etiwshi tarmaqlardı joqarı pa't penen rawajlandırıwǵa qolaylıqlar tuwdıradı. Rayon sha'rayatında diyxansılıqtın' o'zine ta'n o'zgesheliklerinden biri respublikamızdın' qubla rayonlarına salıstırg'anda ba'ha'rdin' kesh keliwi, gu'zgi ayazdın' erte tu'siwi, sonın' menen birge topıraqtın' quramında shirindi mug'darının' az bolıwı ha'm ku'shli, orta shorlang'an jerlerdin' ko'p bolıwı bolıp tabıladı.

Rayon aymagında ayırım jılları suw resurslarınan' jetispewshiligi ha'm ta'biyat qıyınshılıqları diyxansılıqtan alinatug'ın zu'ra'a'tlılıktı a'dewir kemeytedi. Rayonnın' diyxansılıg'ında jetekshi taraw paxtashılıq, da'nli eginler jetistiriw sonın' menen birge ovosh-palız, ot-jemlik eginler bolıp tabıladı.

To'mendegi keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayonda son'g'ı jılları egislik maydanlar strukturası aydarlıq o'zgergenligin ko'remiz.

№9-keste

Qanlıko'l rayonı egislik jer maydanı dinamikasi

	2010	2017	2010-jıl'g'a salıstır'anda % esabında
Ulıwma egislik maydanı	14361	15336	106,7
<i>Sonnan:</i> paxta (ga)	3450	3760	105,0
Da'nli eginler	8100	9027	111,4

***Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında**

Rayonnın' diyxansılıg'ında egislik jerlerdin' ko'lemi 2010-jılı 14361 gektardı qurag'an bolsa 2017-jılı 15366 gektardı quradı, yag'nıy 2010-jıl'g'a salıstır'anda 2017-jılı 106,7%-ke kobeygenin ko'remiz. Usı jıllar ishinde paxtanın' egislik maydanı 3450 gektardan 2017-jılı 3760 gektarg'a arttı. Ko'rsetilgen jıllar ishinde da'nli eginlerdin' egislik maydanı da artqanlıg'ın ko'remiz. Rayonnın' diyxansılıq strukturasında da'stu'riy tu'rde salı ha'm paxta tiykarg'ı orın tutqan bolsa, ha'zirgi waqıtqa kelip onın' u'lesi ulıwma egislik maydannın' 1/4 bo'limin g'ana tutadı. Ha'zirgi waqıtta rayon diyxansılıg'ında jetekshi orındı da'nli eginler jetistiriw tutadı.

Respublikamız g'a'rezsizliginen keyin da'nli eginler jetistiriwge itibar ku'sheytilip, onın' u'lesi jıldan-jıl'g'a artıp barmaqta. Rayonda suwsızlıq jıllarında da da'nli eginler egildi. Kestede berilgenindey 2010-jıl 8100 gektarg'a da'nli eginler egilgen bolsa, 2017-jılı 9022 gektarg'a danli eginler egilgen, yag'ni ko'rsetilgen jıllar ishinde rayonda keyingi jılları egislik maydanlar ko'lemi tez artqanlıg'ı menen, ayırım jıllardı esapqa almag'anda zu'ra'a'tligi onsha artpadı. Rayonda ele de egislik jerlerdin' maydanın arttırıwg'a mu'mkinshilikler bar. Bunın' ushın suw resurslarınan effektiv ha'm natiyjeli paydalanıwdı talap etedi.

№10-Keste

Qanliqo'l rayoni boyinsha awil-xojalig'ı tarawları o'nimlerin jetistiriw ko'rsetkishleri

№	Diyxansılıq o'nimleri	2010-jıl			2017-jıl			2010-jılǵ'a salıstırǵ'anda % esabında		
		maydanı	zu'ra'a't ligi	ulıwma o'nim	maydanı	zu'ra'a't- ligi	ulıwma o'nim	maydanı	zu'ra'a't- ligi	ulıwma o'nim
		ga esab.	ts. esab.	t. esab.	ga esab.	ts. esab.	t. esab.	ga esab.	ts. esab.	t. esab.
1.	Da'nli eginler	8100	21,2	17936	9022	20,8	18766,4	152,8	104,7	160,0
2.	Paxta	3450	17,9	5941	3760	19,6	7367	109,4	96,6	105,7
3.	Kartoshka	96	81,0	778	145	97,1	1020	151,0	119,8	131,1
4.	Baxsha	511	106,3	4535	275	122,9	3380	53,8	115,6	74,5
5.	Palız	227	88,8	2413	342	170,2	5820	150,6	191,6	2,4ese
6.	Taza miywe	91	29,0	265	171	33,9	580	188,0	116,8	2,2ese
7.	Ju'zim	16	58,5	97	26	39,2	102	162,5	67,0	105,1
8.	Go'sh (tiriligi) t.			2782			2499			89,8
9.	Su't (t.)			7865			8200			104,2
10	Ma'yek (mın' dana)			1578			293			18,5
11	Ju'n (t.)			25,0			8,2			32,8

*Qanliqo'l rayoni social-ekonomikalıq pasporti, 2010-2017-jj. mag'lıwmatları tiykarında

Rayon boyınsha awıl-xojalıq o'nimlerin jetistiriw boyınsha mag'lıwmat №10-kestede berilgen. Ko'rsetilgen jıllar ishinde rayondag'ı diyxansılıq ha'm sharwashılıq tarawları rawajlanıwın analizlegenimizde derlik barlıq o'nimler jetistiriw boyınsha 2017-jılı 2010-jılǵ'a salıstırǵ'anda egislik maydanı boyınsha da, ha'r gektardan alıng'an zu'ra'a'tlılıǵı boyınsha da, ulıwma o'nim boyınsha da o'skenligin ko'remiz. Usı jıllar ishinde ayırım tarawlarda o'nim ko'lemi birneshe ese artqan. Biraq suwsızlıqtan aldın'g'ı jıllardag'ı ko'rsetkishlerge ele jete almay atır. Bunın' baslı sebebi egilmey qalg'an egislik jerlerdin' diyxansılıq aylanısınan shıǵ'ıp qalg'anlıǵ'ı, jerlerdin' ku'shli shorlanıwı, suw resurslarının' diyxansılıqqa kerekli da'wirde u'ziliske tu'siriwi, suwlardın' meniralizaciya da'rejesinin' joqarılıǵ'ı kanallardın' suw o'tkiziw mu'mkinshiliginin' to'menligi, texnikalardın' jetispewshiligi h.t.b. sebeplerge baylanıslı bolıp otır. Rayonda ma'mleketke su't, tapsırıw ko'rsetkishleri de 2010-jılǵ'a salıstırǵ'anda artqanlıǵ'ın ko'remiz.

Respublikamızda bazar ekonomikasına o'tiwde alıp barılıp atırǵ'an siyasat shirket xojalıqların fermer xojalıqlarına aylandırıw, jerdi haqıyqiy iyesine beriw, jerden alınatug'ın o'nimdi arttırıwǵ'a alıp kelmekte.

O'zbekstannın' bazar ekonomikalıq qatnasına o'tiwde mu'ltin' ha'rqiylı formaların is ju'zine a'melge asırıwda bir qansha jumıs alıp barılmaqta. Bul bag'darda Qanlıko'l rayonı boyınsha da barlıq shirket xojalıqları jabılıp, olardın' bazasında fermer xojalıqları sho'lkemlestirildi ha'm olardan alınatug'ın o'nim mug'darı da artıp otırdı. Degen menen ulıwma awıl-xojalıǵ'ındag'ı u'lesi boyınsha fermer xojalıqlarının' u'lesin arttırıw boyınsha qosımsha ila'jlardı islep shıǵ'ıwdı talap etedi.

III. 2.Paxtashılıq. Rayonnın' en' baslı qa'niygelesken tarawlarının' biri ha'm rayong'a tiykarg'ı daramad keltiriwshi taraw paxtashılıq esaplanadı. Paxta rayonnın' ha'zirgi egislik maydanlarının' 22%-in (2017-j.) iyeleydi. Rayonnın' awıl-xojalıǵ'ın bunnan bılayda rawajlandırıwda islengen bir qansha ila'jlardın' na'tiyjesinde, hawa rayının' qolaysızlıǵ'ınan payda bolıp atırǵ'an qıyınshılıqlarg'a

qaramastan paxtashılıqtı rawajlandırıw u'ken a'hmiyetke iye bolıp qalmaqta. Sebebi paxtashılıq basqa diyxansılıq tu'rlerine qarag'anda ko'p daramatlı taraw ha'm qa'nigelesken taraw esaplanadı.

Paxtanın' zu'ra'a'tligin arttırıwda mexanizaciyanın', ximizaciyanın' ha'm melioraciyanın' rolin ku'sheytiw belgili da'rejede o'nimnin' ko'leminin' artıwına ta'sirin tiygizedi. Rayonda paxtashılıqqa qa'niygelesken xojalıqlar qatarına Besko'pir, Qan'lıko'l, Kulamet jıraw, M.Nurmaxamedov xojalıqları esaplansa, keyingi jılları suwsızlıqqa baylanıslı salıgershilikke qa'niygelesken xojalıqlarda paxta egiwge qa'niygelespekte.

Rayonda paxtashılıqtın' rawajlanıwındag'ı ayırım qıyınshılıqlar Aral ekologiyalıq dag'darısına baylanıslı egislik jerlerdin' meliorativlik jag'dayının' to'menlewine, xojalıqlar arasında ekonomikalıq qatnasıqlarg'a baylanıslı bolmaqta. Bul ulıwma rayonda paxtashılıq tarawlarının' na'tiyjeliliginin' artıwına ta'sir etpekte. Sonlıqtan awıl-xojalıg'ı o'ndirisin agrar sanaatlıq usılg'a o'tkeriw, onın' materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew u'ken a'hmiyetke iye. Atap aytqanda mineral to'ginlerdi jıldan-jılg'a ko'beytiw, o'ndiristi texnika menen ta'miyinlewdi jaqsılaw, iri suw qurılısı jumısların iske asırıw, kollektor-drenaj tarawların ken'eytiw, jerdin' meliorativ jag'dayın jaqsılawg'a ayırıqsha itibar beriw kerek. Awıl-xojalıg'ında islewshi jumısshılardı xoshametlew ha'm basqada ila'jlar a'melge asırg'an jag'dayda g'ana paxtashılıqtan mol zu'ra'a't alınadı.

Qanlıko'l rayonu respublikamızdag'ı g'a'lleshilik ha'm paxtashılıqqa qa'nigelesken rayonlar qatarına kirip, respublikada jetistirilgen paxtanın' 3-3,5%-in beredi. Biraq paxtadan alıng'an o'nim zu'ra'a'tlılıktin' artıwınan emes, al egislik maydanlardın' artıwınan bolıp otır, yag'nıy ekstensiv jol menen rawajlanbaqta.

Rayonda paxtashılıq tarawlarının' rawajlanıw ko'rsetkishleri egislik maydanı zu'ra'a'tligi ha'm ulıwma o'nimi haqqındag'ı mag'lıwmatlar to'mendegi kestedeki berilgen.

Qanlıko'l rayoni boyinsha paxtashılıq tarawının' rawajlanıw dinamikası

№	Jıllar	Egislik maydanı (ga)	Ulıwma o'nim (t.)	Zu'ra'a'tlilik (ts.)	Ulıwma o'nim % esabında
1.	2010	3450	5941	17,9	100,0
2.	2012	3853	6022	17,6	113,8
3.	2014	3621	6280	17,3	126,2
4.	2015	3780	6580	17,4	128,2
5.	2016	3890	7392	19,0	132,7
6.	2017	3760	7367	19,6	135,5

*Qanlıko'l rayoni social-ekonomikalıq pasportı mag'lıwmatları tiykarında

Joqarıdag'ı keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayonnin' awıl-xojalıg'ında paxta maydanları ko'lemi boyınsha da'nli eginlerden keyingi orındı tutsa da, ma'mleketlik ahmiyeti boyınsha aldın'g'ı orındı tutadı. Rayon tiykarınan salıgershilik bag'darında bolsa da paxtashılıqqa qa'niygelesken xojalıqlar da sho'lkemlesken. Joqarıdag'ı keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayon boyınsha keyingi jıllar dawamında ma'mleketke paxta jetistiriw dinamikası izbe-iz artıp otırg'an. 2010 awıl-xojalıq jılına salıstırg'anda paxtashılıqtan alıng'an o'nim 2017-jılı 135,5%-ke artqanlıg'ın ko'remiz. Degen menen ayırım jılları suwdın' kem bolıwı paxtanın' zu'ra'a'tliliği ha'm ulıwma o'nimine kerı ta'sir ko'rsetpekte.

Rayon boyınsha o'tken 2017 awıl-xojalıq jılında 3760 gektarg'a paxta egilip, sonnan 7367 tonna o'nim alındı. Zu'ra'a'tlilik gektarına 19,6 centnerdi quradı. Usınnan tiykarg'ı bo'limi Besko'pir, Qulamet jıraw, Sarıaltın ha'm t.b. xojalıqlardıń u'lesine tuwra keldi. Keyingi jılları rayon paxtadan ma'mleketlik jobanın' orınlanıwının' baslı sebeplerinen mu'ltin' formaların' o'zgeriwi, yag'nıy diyxan-fermer xojalıqları, shirket xojalıqları ornına egislik jerlerdin' fermer xojalıqlarına bo'lip beriliwi, jerge bolg'an itibardı ku'sheytti.

Tilekke qarsı respublikamızdag'ı fermer xojalıqları mayda fermer xojalıqları esaplanadı. Sebebi olarg'a ajratılğ'an egislik maydan 40-70 gektar aralıg'ında. Al rawajlang'an ma'mleketlerde fermer xojalıqlarının' jer maydanı keminde 1000

gektardı quraydı, yag'nıy fermer qansha daramat ko'p tapsa, sonsha diyxanshılıq ma'deniyatın jaqsılawg'a talpınadı.

Ulıwma alg'anda Qanlıko'l rayonu diyxan fermer xojalıqlarında paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın imkanıyatlar bolıp salıstırmalı qolay sha'rayat klimat, topıraq, qaniygeli kadrlar jetkilikli esaplanadı.

Degen menen elede rayonda paxtashılıq tarawında agrotexnikalıq talaplarg'a itibar berilse, agrotexnikalıq talaplar tiykarında alıp barılsa, fermer xojalıqlarının' materiallıq, materiallıq-texnikalıq bazası jaqsılansa, almaslap egiw jolga qoyılsa, ele de rayonnnın' qıyın ekologiyalıq sha'rayatında awıl-xojalıg'ınan joqarı o'nim alıw imkanıyatına iye.

III. 2. G'a'lleshilik. Qanlıko'l rayonu respublikamızdag'ı g'a'lleshilikke, sonın' ishinde salıgershilikke qa'nigelesken rayonlar qatarına kirip, rayonda tikkeley salıgershilikke qa'nigelesken Sarı altın, Kindiko'zek, Altınko'l xojalıqları esaplanadı. Degen menen keyingi jıllardag'ı ekologiyalıq jag'daydın' keskinelesiwi, a'sirese suw resurslarının' jetispewshiligi na'tiyjesinde derlik 2000-jıllardan keyin rayonnnın' salıgershilikke qa'niygelesken xojalıqlarında ma'mleket ta'repinen buyırtpa tiykarında salı egilmedi. Tek ayırım xojalıqlar ha'm fermerler ishki mu'mkinshiliklerinen kelip shıg'ıp salı etpekte. Ha'zirgi waqıtta rayon g'a'lleshiliginde tiykarınan biyday jetistiriw u'lken a'hmiyetke iye. Biyday en' a'hmiyetli azıq-awqatlıq egin bolıp, adamlar ta'repinen ko'p paydalanıladı ha'm tirishiliktin' girewi esaplanıladı. Ha'mme da'nli eginlerdin' ornı girewli. Biraq basqa da'nli eginler biydaydın' ornın basa almaydı. Sebebi biydaydın' quramında beloktın' salıstırma salmag'ı joqarı bolıp, da'nli eginler arasında en' ko'p egiletug'in egin bolıp, gu'zlik ha'm jazlıq bolıp bo'linedi.

Respublikamızdag'ı sıyaqlı rayonda da tiykarınan gu'zlik biyday egilip, klimat sha'rayatlarına qaray sentyabr, oktyabr aylarında egiledi. Sebebi ol gu'z aylarının' o'zinde-aq jerge tamır urıp, ba'ha'rde birden rawajlanıwına imkanıyat tuwdıradı. To'mendegi kestede Qanlıko'l rayonu xojalıqlarında da'nli eginlerdin' dinamikası haqqında mag'lıwmat berilgen.

Qanlıko'l rayonu boyınsha da'nli eginlerdin' dinamikası

Jıllar	Egislik maydan Ga	Zu'ra'a'tlilik c\ga	Ulıwma o'nim t\ga
2010	8100	21,2	17936
2012	8591	21,1	18120
2014	8755	21,3	18612
2015	8891	19,4	17273
2016	8942	19,0	16989
2017	9022	20,8	18766

***Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmadı tiykarında**

Respublikamız g'a'rezsizlikke erisken jıllardan baslap xalıqtı da'n o'nimleri menen ta'miyinlew maqsetinde biyday egiwge ayırıqsha itibar berilip, egislik jerler strukturasında biydaydın' ornı arta basladı.

Biraq egilgen jerler tiyisli da'rejede jaqsı jerler bolmag'anlıqtan, onın' u'stine tiyisli agrotexnikalıq qa'deler o'z waqtında asırılmawı na'tiyjesinde ha'r gekardan alıng'an o'nim g'a'rezsizliktin' da'slepki jılları nebarı 8-10 centnerden alg'an bolsa, suwsızlıq baslang'an 2000-jılı 18,8 centnerden o'nim jetistirgen bolsa suwsızlıq jılları zu'ra'a'tlilik, egislik maydan ha'm ulıwma o'nimde bir qansha qısqarıp ketti. Degen menen son'g'i jıllarda rayon xojalıqlarında biyday jetistiriw o'skenligin ko'remiz. Mısalı, rayon boyınsha 2010-jılı 17936 t. biyday jetistirgen bolsa, 2017-jılı 18766 t. biyday jetistirgenligi yag'ni ko'rsetilgenn ko'remiz. Ko'rsetilgen jıllar ishinde g'alleshilikten alıng'an zu'ra'a'tlilikke harqıylı esaplanadı. Degen menen biydaydan alınıp atırg'an zu'ra'a'tlilik basqa wa'layatlarg'a salıstırg'anda anag'urlım to'men. Andijan, Ferg'ana wa'layatlarında ortasha 60-65 c. o'nim alınbaqta. Usı sortlar bizin' sharayatta egilse, hasıldarlıg'ı joqarıda ko'rsetilgennen artpaydı.

Shımbay ilim izertlew institutı alımları ta'repinen jaratılğ'an biydaydın' «Qaraqalpaq-15», T-4151, TS-80 sortları rayon sha'rayatına maslaspaqta.

Rayonda shirket xojalıkları saplastırılıp, tiykarg'ı o'nim jetkerip beriwshiler fermer xojalıkları esaplanadı. Olardın' u'lesine rayonda jetistirilgen o'nimnin' tiykarg'ı bo'limi tuwra keledi. Ayırım fermerler agrotexnikalıq qa'delerge say jumıs alıp barıp, gektarınan 30-35 centner o'nim almaqta. Usının' o'zinen ko'rinip turıptı rayonnın' qıyın ekologiyalıq sharayatında da g'a'lleshilikten joqarı zu'ra'a't alıw mu'mkinshiligine iye.

III. 7. Rayonnın' sharwashılıq tarawlarına sipatlama. Rayon awıl-xojalıg'ında sharwashılıq diyxansılıqtan son'g'ı ekinshi taraw esaplanadı. Bul taraw azıq-awqat, jen'il sanaat tarawların tiykarg'ı shiyki zat penen ta'miyinleydi. Rayonnın' sharwashılıq tarawı tiykarınan ta'biyiy jaylawları ha'm suwgarıp egiletug'in ot-jemlik eginlerge tiykarlanıp rawajlanbaqta. Sharwashılıq tarawları ulıwma awıl-xojalıg'ı o'nimlerinin' 1/4 bo'limine jaqının jetkerip beredi. Rayon sharwashılıg'ının' qa'niygelesken tarawı qara mal sharwashılıg'ı esaplanadı. Rayonda tikkeley sharwashılıqqa qaniygelesken xojalılar bolmag'anı menen sharwashılıq ko'plep xojalıq turlerinde ushırasadı. Degen menen keyingi jılları rayonda awıl-xojalıg'ına bolg'an itibardın', yag'nıy qarjı menen ta'miyinlewdir azayıwı, ot-jem bazasının' to'menlewi rayondag'ı qıyın ekologiyalıq sharayat, mallardın' bas sanının' ko'plep satılıwı awıl-xojalıg'ı karxanalarının' jabılıwına alıp keldi.

To'mendegi kestede rayon xojalıkları boyınsha sharwashılıq mallarının' bas sanı, awıl-xojalıq ka'rxanaları, fermer, u'y-xojalıqlarındag'ı sharwashılıq mallarının' dinamikası keltirilgen.

№13-keste

Qanlıko'l rayonu boyınsha mal sharwashılıg'ı tarawlarının' rawajlanıw dinamikası

Sharwashılıq tarawları	2010	2017	2010-jılǵ'a salıstırǵanda
İri shaxlı qaramallar	19320	23600	122,1
<i>Sonnan: sıyırlar</i>	6916	8000	115,6
<i>Qoy eshkiler</i>	16007	18400	114,9
<i>Atlar</i>	820	849	103,5
Awıl-xojalıq			

ka'rxanalarında			
İri shaxlı qara mallar	1968	-	
Sonnan: sıyırlar	548	-	
Qoy-eshkiler	1166	-	
Atlar	11	-	
Xojalıqlarda			
İri shaxlı qara mallar	16687	22867	137,0
Sonnan: sıyırlar	6106	7766	127,2
Qoy-eshkiler	14211	17895	125,9
Atlar	773	820	106,1
Fermer xojalıqlarında			
İri shaxlı qara mallar	765	733	95,8
Sonnan: sıyırlar	262	234	89,3
Qoy-eshkiler	630	505	80,1
Atlar	36	29	80,5

***Qanliqo'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında**

Rayondag'ı barlıq tu'rdegi sharwa mallarının' dinamikasını analiz qılğ'anımızda, rayon boyınsha barlıq tu'rdegi mallardın' 2010-2017-jıllar aralıg'ında bas sanının' artqanlıg'ın ko'remiz. Mısalı, 2017-jılı 2010-jılğ'a salıstırg'anda iri shaxlı mallar o'simi 122,1%-ti quradı, qoy-eshkiler usı da'wir ishinde 114,9%-ti tuttı. Usı da'wirde rayonda jılqılardı bas sanı 2010-jılğ'a salıstırg'anda 103,5%-ti quradı.

Degen menen bul ko'rsetkishler sharwashılıq tarawları boyınsha ha'r qıylı. Ulıwma sharwa mallarının' 2010-jılğ'ı mag'lıwmatı boyınsha 10%-i awıl-xojalıq ka'rxanalarında, 3,9%-i fermer xojalıqlarında, al qalg'an 85%-i jeke xojalıqlarda bolg'an bolsa 2017 jılğ'ı mag'lıwmat boyınsha 3-5% fermer xojalıqlarına, al qalg'an 95-97% sharwa malları jeke xojalıqlarg'a tuwra keledi.

Sharwashılıq tarawlarının' rawajlanıwı tarawlar boyınsha ha'r qıylı. Mısalı, kestede ko'rsetilgenindey rayonda jeke xojalıqlarda barlıq tu'rleri iri shaxlı mallar, qoy-eshki, atlardı bas sanı izbe-iz artpaqta. Al fermer xojalıqlarında barlıq turdegi mallardın' kemeyiwi sezilmekte. Ma'selen, 2017-jılı 2010-jılğ'a salıstırg'anda iri shaqlı mallar 95,8%-ti, sonnan sawın sıyırlar 89,3%-ti qurag'an. Rayon boyınsha awıl-xojalıq ka'rxanalarında mallardı bas sanı 2017-jılı esapqa alınbag'an.

Rayon sharwashılıǵında mallardıń bas sanı menen bir qatarda sharwashılıq ońimlerin jetistiriw ha'm ma'mleketke satıw u'lken orın tutadı. Sharwashılıq ońimleri xalıq da'stu'rxanında bolıw menen birge, rayondag'ı sanaat ka'rxanaların shiyki zat penen ta'miyinlep turadı. Mısalı, azıq-awqat sanaatın go'sh-su't, jen'il sanaattı teri-ju'n menen ta'miyinleydi. To'mendegi kestede rayonnıń sharwashılıq tarawlarında o'ndirilgen ońim tu'rlerinin o'siw dinamikası keltirilgen.

№14-keste

Qanlıko'l rayonı sharwashılıǵında sharwashılıq ońimlerin o'ndiriw dinamikası

№	Sharwashılıq ońimleri	2010	2017	2010-jılǵa salıstırǵanda
1.	Barlıq xojalıqlarda go'sh (tiriley salmaqta)	1631	2028	124,3
	Su't (tonna)	6718	8200	122,1
	Ma'yek (mın' dana)	182	293	160,9
	Ju'n (tonna)	7,6	8,2	107,8
	Pille (tonna)	-	1,6	
	Awıl-xojalıq ka'rxanalarında			
	Go'sh(tirileysalmaqta) (t.)	43	-	
	Su't (tonna)	45,5	-	
	Xojalıqlarda			
	Go'sh(tiriley salmaqta) (t.)	1966	2457	124,9
	Su't (tonna)	6615	8083	122,2
	Ma'yek (mın' dana)	182	253	139,0
	Ju'n (tonna)	6	7,9	131,6
	Fermer xojalıqlarında			
	Go'sh (tiriley salmaqta)	19	42	2,2ese
	Su't (tonna)	58,1	117	2ese
	Pille (tonna)	-	1,6	

*Qanlıko'l rayonının 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında

Qanlıko'l rayonı boyınsha sharwashılıq mallarının bas sanının dinamikası menen bir qatarda sharwashılıq ońimlerin jetistiriw de u'lken orın tutadı.

Keste mag'lıwmatların analizlegenimizde rayon boyınsha sharwashılıq ońimlerinden tiykarınan go'sh (tiriley salmaqta) su't, ma'yek, ju'n ońimleri tapsırıladı. Rayon boyınsha barlıq xojalıq subektlerinde ma'mleketke sharwashılıq ońimlerin tapsırıw jıldan jılǵa artıp baratırǵanlǵın ko'remiz. Mısalı, rayon boyınsha 2017-jılı 2010-jılǵa salıstırǵanda go'sh jetistiriw 124,3%-ke, yag'nıy

2010-jılı 1631 tonna bolg'an bolsa, 2017-jılı bul ko'rsetkish 2028 tonnani quradı. Usı da'wir ishinde su't jetistiriw, ma'yek, ju'n jetistiriw ko'rsetkishleri de bir qansha artqanlıg'ın ko'remiz. Degen menen rayonda sharwashılıq o'nimlerinin dinamikası artqan bir da'wirde awıl-xojalıg'ı ka'rxanalarının' roli to'menlegenin ko'remiz.

Rayonda sharwashılıqqa qa'niygelesken xojalıqlar bolmag'anlıqtan joqarıdag'ı mag'lıwmatlar tiykarınan jeke xojalıqlardag'ı sharwa mallarına tiykarlanıp esap sanaq ju'ritilgen. Rayon boyınsha sharwashılıq o'nimlerin jetistiriwde fermer xojalıqlarının' tutqan ornı to'men esaplanadı. Fermer xojalıqları u'lesine 2017-jılı ulıwma tiriley salmaqtag'ı go'shtin' 1,9%-i, su't jetistiriwdin' 1,5%-i tuwra keledi. Usının' o'zinen ko'rinip turg'anınday sharwashılıq o'nimlerin jetistiriwde ma'mleketlik xojalıqlardın', a'sirese qa'nigelesken sharwashılıq xojalıqlarının' roli to'men ekenligi, 90% tiykarg'ı sharwashılıq o'nimlerin u'y xojalıqları jetkerip bermekte. Olardın' u'lesi de jıldan-jılǵ'a artqanlıg'ın keste mag'lıwmatlarınan ko'remiz. Bul o'z gezeginde xalıqtın' materiallıq jag'dayının' jaqsılanıwınan derek beredi.

Prezidentimizdin' 2017-jılǵ'ı fermer xojalıqların qollap quwatlaw boyınsha is-ila'jlar awıl-xojalıg'ında, sonın' ishinde sharwashılıqtı bunnan bılayda rawajlandırıw maqsetinde bankler ta'repinen a'piwayılastırılǵ'an kreditler beriw haqqındag'ı qararı respublikamızda, sonın' ishinde men u'yrenip atırg'an Qanlıko'l rayonında da sharwashılıq tarawının' rawajlanıwına jol ashadı dep oylayman.

Ulıwma alg'anda rayon awıl-xojalıg'ındag'ı siyaqlı sharwashılıq tarawında da sheshiliwi tiyis ma'seleler ko'p, olardan sharwashılıq ushın bekkem ot-jem bazasının' to'menligi, jerlerdin' shorlanıwı, mineral to'ginlerdin' jetispewshiligi ta'biyiy jaylawlardın' zu'ra'a'tliginin' to'menligi awıl-xojalıg'ı ka'rxanalarındag'ı mallardın' bas sanının' ha'm sharwashılıq o'nimlerinin' kemeyiwine alıp keldi.

Juwmaqlap aytqanda rayonda sharwashılıq tarawın rawajlandırıw ushın ot-jem bazasın qa'liplestiriw, sharwashılıqtı qa'nigeli kadrlar menen ta'miyyinlew,

sharwashılıqta na'sil sıyırlardı ko'beytiw, zooveterinariya jumısların durıs jolg'a qoyıw, sharwashılıq o'nimlerin qayta islewshi agrosanaat tar intensiv rawajlandırıw arqalı sharwashılıq tarawlarının' rentabellik da'rejesin arttırıw mu'mkinshiligi jaratıladı.

IV-Bap. Xalıqqa xızmet ko'rsetiw tarawlarının' rawajlanıwı

Xalıq xojalıg'ı adamlardıń jumıs iskerliginin' eki tarawınan: materiallıq ha'm materiallıq o'ndiriske kirmeytug'ın tarawlardı o'z ishine qamtıp, bir-biri menen tıg'ız baylanısta boladı. Atqaratug'ın funkciyaları boyınsha o'ndirislik ha'm o'ndirislik emes tarawlar bir-birinen ulken parq qiladi. Mısalı, o'ndirislik tarawlarg'a sanaat, awıl-xojalıg'ı ha'm qurılıs tarawları kirip, bul tarawlarda wliwma miynet resurslarının' 70%-ten aslamı jumıs isleydi.

O'ndirislik emes tarawlar o'ndirislik tarawdı tez pa't penen rawajlandırıwdın' tiykarg'ı sha'rti bolıp esaplanadı. Solay etip, xızmet ko'rsetiw tarawlari miynetti o'nim retinde emes, al xızmet retinde paydalanıw esaplanadı.

Materiallıq o'ndirislik emes tarawlar turaq jay, kommunallıq xızmet, sawda, ja'miyetlik sananı qa'liplestiriw ma'deniyat, ilim, medicina, sport, turizm ha'm t.b. ko'plegen mekemelerdi o'z ishine qamtıydı.

Xalıqqa xızmet ko'rsetetug'ın tarawlardı rawajlandırıw to'mendegi bag'darda miynet o'nimdarlıg'ın arttırıwg'a qatnasadı. Turaq jay mashqalasın jaqsılaw jolı menen xalıqqa xızmet ko'rsetetug'ın tarawlardıń tu'rlerin ko'beytiw, sapasın jaqsılaw, joqarı kvalifikaciyalı qa'niygeler tayarlaw arqalı o'ndiriste texnikalardıń u'skeneleniw da'rejesin joqarılatıw ha'm t.b. Solay etip, ku'ndelikli turmısta adamg'a ne kerek bolsa, barlıg'ı menen ta'miynlew xızmet ko'rsetiw tarawlarının' u'lesine tiyisli ha'm onı iske asırıw ushın bul tarawdı u'zliksiz rawajlandırıwdı talap etedi.

Bul ma'selelerdi sheshiwde rayonnnın' ekologiyalıq sha'rayatının' qıyınlıg'ı, jerlerdin' ku'shli shorlanıwı, ishimlik suwlardıń sapasının' to'menligi sanaat, awıl-xojalıg'ı o'ndirisin joqarı pa't penen rawajlandırıwg'a tosqınlıq etedi. Awıl-xojalıg'ında qıyın ekologiyalıq sha'rayat miynetti, mineral to'ginlerdi ko'plep talap etpekte.

Usınday jag'dayda rayon xalqının' materiallıq abadanlıg'ın arttırıwda ja'miyetlik tutınıw fondı, sotsiallıq ta'miynat, xalıqqa medicinalıq xızmet ha'm

turmıslıq qızmet ko'rsetiw ha'm t.b. tarawlar a'hmiyetli orın tutadı. A'sirese kem ta'miyinlengen shan'araqlardı materiallıq xoshametlew baslı orın tutadı.

Rayonda 2017-jılı xalıqqa medicinalıq xızmet ko'rsetiw boyınsha 200 orınlıq rayonlıq emlewxana, stomatologiya poliklinikası, 9 awıllıq emlew punkti, 9 feldsher-akusher punkti iske tu'sip, olarda 64 vrachlar, 546 orta medicina xızmetkerleri islemekte.

Qanlıko'l rayonı boyınsha xalıqtın' bilim da'rejesin jaqsılaw boyınsha birqansha jumıslar alıp barılmaqta. Rayonda 2017-jılı xalıqtın' bilim da'rejesin arttırıwda 3 orta arnawlı oqıw ornı bolıp, onda 2425 oqıwshı bilim almaqta. Rayon aymag'ında 24 mektep bolıp, onda 6438 oqıwshı ta'lim almaqta. Rayon aymag'ında xalıqtın' den-sawlıg'ın jaqsılawda ha'm ma'deniy dem alıwı ushın 1 stadion, 18 sport zalı, 27 futbol maydanshası, 4 kitapxana, 1 kinoteatr rayon xalqına xızmet ko'rsetpekte. To'mendegi kestede rayonnın' xalıqqa xızmet ko'rsetiw tarawları haqqında mag'lıwmat keltirilgen.

№15-keste

Qanlıko'l rayonında xalıqqa xızmet ko'rsetiw tarawları haqqında mag'lıwmat

№	Ko'rsetkishler	2010	2017	% esabında
1.	Emlewxanalar sanı	2	1	50
2.	FAP	11	9	81,8
3.	Balalar kitapxanası	14	4	28,6
4.	Klublar	6	6	100
5.	Kinoteatrlar	2	1	50
6.	Orta arnawlı oqıw ornı	2	3	150
7.	Stadionlar	1	1	100
8.	Sport zallar	12	18	150
9.	Basketbol maydanı	28	34	121,4
10.	Futbol maydanshası	23	27	117,4
11.	Orta mektepler sanı	23	24	104

*Qanlıko'l rayonının' 2010-2017-jj. pasport mag'lıwmatı tiykarında

Rayon xalqına transport xızmetin ko'rsetiwshi tiykarınan rayonlıq avtoka'rxana esaplanıp, onda 14 avtobus, 15 ju'k avtomashinalarına iye. Rayonda

2017-jılı jolawshı aylanbası 25,2 mln. jolawshı/km-di quradı. Bul o'z gezeginde rayonnın' o'sip baratırǵ'an xalqının' transport xızmetine bolǵ'an talabın tolıq qanaatlandırmaydı degen so'z.

Ulıwma alg'anda rayonnın' transport tarawların jaqsılawda asfaltlang'an jollardıń a'hmiyeti u'lken. Rayon boyınsha tiykarg'ı transport manevrli avtomobil transportı esaplanadı. Aldag'ı waqıtta xalıqtın' jumıs iskerligin miynet o'nimdarlıǵ'ın arttırıwda xalıqqa xızmet ko'rsetiw tarawların ele de rawajlandırıw maqsetke muwapıq.

Juwmaqlaw

Qanliko'l rayonu respublikamızdın' arqa rayonları ishinde awıl-xojalıg'ına qa'niygelesken rawajlang'an rayonlar qatarına kirip, ekonomikalıq reformalardı basqışpa-basqış a'melge asırmaqta. Bazar ekonomikasına o'tiw da'wirinde ha'r bir rayonnıń ekonomikalıq rawajlanıw bag'darların boljaw ha'm analizlew a'hmiyetli ma'sele esaplanadı. Sebebi ha'r bir rayonnıń, sonıń ishinde men izertlep atırǵan rayonnıń da qıyın ekologiyalıq sha'rayatında awıl-xojalıg'ı tarawlarınń jaylasıwı ha'm rawajlanıw bag'darların boljaw, quramalı ma'selelerdi ha'm wazıypalardı sheshiwdi alg'a qoyadı. Son'g'ı jılları rayonnıń sanaat tarmaqların rawajlandırıwda, a'sirese onıń tiykarg'ı shiyki zatın jetkerip beriwshi awıl-xojalıg'ı tarawların jaylastırıw ha'm rawajlandırıwda belgili da'rejede qıyınshılıqlar ha'm kemshilikler orın almaqta. Bul awıl-xojalıg'ınan alınatug'ın o'nimlerdin' azayıp ketiwine baslı sebep bolmaqta.

Rayonnıń tabiiy shırayatın u'yreniw maqsetinde klimatındag'ı o'zgerisler ko'rip shıǵıldı ha'm analizlendi. Bunıń ushın Qon'irat meteostanciyası mag'lıwmatları menen bir qatarda qon'sılas meteostanciyalardıń mag'lıwmatın salıstırıw maqsetinde paydalanıldı. Rayonnıń agroklimatlıq resusları aymaqta erte piser paxta, salı, biyday, miywe, ovosh-palız eginlerin egip, joqarı o'nim alıw imkaniyatın beredi.

Rayonda paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın onıń usı aymaq ushın en' optimal sortların tan'lap alıwdı ha'm agrotexnikalıq qa'delerdi tolıq a'melge asırıwdı ta'miyinlew maqsetke muwapıq. Bunıń ushın rayonda ulken mu'mkinlikler bar.

Keyingi jılları Aral mashqalasının' payda bolıwı respublikamızdın', a'sirese biz izertlep atırǵan arqa rayonlardın' ta'biyiy shırayatına belgili mug'darda o'zinin' unamsız ta'sirin tiygizbekte. Atap aytqanda, Aral mashqalası rayonnıń social-ekonomikalıq rawajlanıwına, a'sirese awıl-xojalıg'ı tarawlarınń rawajlanıwına da o'z ta'sirin tiygizdi. Awıl-xojalıg'ı o'nimlerinin' azayıwı rayonnıń tiykarg'ı sanaat tarawı may o'ndiriw, da'n o'nimleri, paxta talshıg'ın

jetistiriwge ta'sirin tiygizgen. Sonın' menen birge rayonnıń' awıl-xojalıg'ında jerlerdin' shorlanıw da'rejesinin' keskin artıwı, topıraq o'nimdarlıg'ının' to'menlewi, jaylaw maydanların' qısqarıwına, sonın' menen birge klimat sha'rayatının' o'zgeriwi na'tiyjesinde shan'g'ıtlı-dawıllardın' ko'beyiwi, ba'ha'rdin' salqın keliwi, jaz aylarının' ha'dden tıs qurg'aq bolıwı ha'm t.b. jag'daylar awıl-xojalıg'ının', a'sirese diyxansılıq tarawların' rawajlanıwına unamsız ta'sirin tiygizbekte.

Son'g'ı jılları suw resursların' jetispewshiligi diyxansılıq strukturasını qayta qarap shıg'ıwdı talap etti, yag'nıy diyxansılıqta suwdı az talap etetug'ın eginlerdi egiw, sharwashılıq tarmaqların rawajlandırıw a'hmiyetli wazıypa esaplanbaqta.

Rayon xojalıqlarının' materiallıq-texnikalıq bazası to'men bolg'anlıqtan, awıl-xojalıg'ı eginlerin egiwde, olarg'a agrotexnikalıq qa'delerge say islew beriwde ha'm jıynap alıwda texnikalardın', awısıq bo'leklerdin', janar maylardın' jetispewshiligi seziledi. Bul awıl-xojalıq eginlerinin' zu'ra'a'tlıliginin' sapasının' to'menlewine ta'sir jasaydı.

Rayonda awıl-xojalıg'ı tarawların rawajlandırıwda qa'niygeli kadrlar u'lken orın tutadı. Baslı wazıypa kadrlardı tayarlaw ha'm ornına qoyıw, isshen' kadrlardı tan'law bolıp tabıladı. Rayonda sharwashılıq tarmag'ı da to'men rawajlanbaqta sharwa mallarının' bas sanı, ma'mleketke go'sh-su't tapsırıwda keyingi jılları artpag'an.

Usılardan kelip shıqqan halda rayon miynetkeshleri aldına joqarıdag'ı mashqala ha'm kemshiliklerdi sheshiw ushın to'mendegi wazıypalardı qoymaqta.

- Rayonnın' tiykarg'ı sanaat tarawların jan'a texnologiyalıq u'skeneler menen ta'miynlewge itibar beriw.

- Jan'a jumıs orınların sho'lkemlestiriw.

- Rayon xalqının' sociallıq jag'dayın jaqsılawg'a qaratıl'g'an ila'jlar islep shıg'ıw.

Rayonnın' awıl-xojalıg'ında egislik jerlerdin' strukturasın qayta qarap shıg'ıw, rayon xalqının' ishki mu'mkinshiliklerin esapqa alıp, paxta, salı, ovosh, palız, ot-jemlik eginler strukturasın islep shıg'ıw.

- Klimat ha'm jer sha'rayatına iykemlesken paxtanın' erte piser sortların egiwdi ken'eytiw.

- Awıl-xojalıg'ının' materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge ken' itibar qaratıw.

- Jan'adan du'zilgen diyxan-fermerler xojalıqlarına ko'z-qarastı o'zgertiw, olardıń jumısın qollap-quwatlaw ha'm qosımsha kredit beriwdi durıs jolg'a qoyıw.

- Topıraqtın' o'nimdarlıg'ın arttırıwda jergilikli ha'm mineral to'ginlerden ken' paydalanıw, diyxansılıqta almaslap egiwdi ilimiy tiykarda alıp barıw.

- Jerlerdin' meliorativ jag'dayın jaqsılawda kollektor-drenaj tarmaqlarınan na'tiyjeli paydalanıwdı jolg'a qoyıw.

- Xalıqtın' mal sharwashılıg'ı o'nimlerine bolg'an talabın qanaatlandırıw maqsetinde almaslap egiwdi jolg'a qoyıw arqalı ot-jemlik eginlerdin' maydanın ken'eytiwge erisiw. Mal sharwashılıg'ının' ot-jemlik bazasın bekkemlew.

- Mal sharwashılıg'ı tarawında fermer xojalıqlardı rawajlandırıw, zooveterinariyalıq ku'timdi jaqsılaw h.t.b.

Bul ko'rsetilgen wazıypalar rayon miynetkeshleri aldında turg'an jaqın waqıtta sheshiliwi tiyis bolg'an baslı ma'seleler bolıp tabıladı.

O'mir qa'wipsizligi

O'zbekstan Respublikasi Joqari ha'm orta arnawli bilim minisitrliqi, puqaralıq qorg'anıwdın' baslıg'ı A.Parpievtin' 28.10.2008 j. №318 sanlı buyrıg'ı ha'm universitet İlimiy Ken'esi (12.11.2008 j, №2 is qag'azı) qararı tiykarında tayarlang'an universitet rektoratı buyrıg'ına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «O'mir qa'wipsizligi» pa'nin barlıq ta'lim bag'darlari boyınsha talabalarg'a oqıw protsessinde u'yretiw ushın, magistr dissertatsiyasın ha'm bakalavr qa'nigelik pitkeriw jumısın orınlawda pa'nnin' huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Ja'miyette puxaralardıń huqıqları ha'm erkinliklerin qorg'aw ta'miyinlengende ol haqıqıy, huqıqıy puxaralıq ja'miyet boladı. Ha'r bir adam o'z huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, o'z huqıqı ha'm erkinliklerin qorg'ay alıwı lazım. Bunın' ushın da'slep ma'mleketimiz xalqının' huqıqıy ma'deniyatın asırıw za'ru'r” (İ. Karimov. O'zbekstan XXI a'sirge umılmaqta, 31 – bet).

XX a'sirdin' 60-jıllarınan baslap is ju'rgizip kelgen puxaralıq qorg'anıw sistemasının' tiykarıg'ı wazıypası tınıshlıq da'wirinde ha'm urıs jag'dayında ma'mleket xalqın jalpı qırğ'ın quralları ha'm basqa xu'jim qurallarınan qorg'aw, urıs jag'dayında xalıq xojalıg'ı obektlerinin' turaqlı islewin ta'miyinlew ha'mde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw ha'm tiklew jumısların o'z waqtında na'tiyjeli a'melge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq o'mirine tek jalpı qırğ'ın quralları emes, ba'lkim basqa qa'wip – qa'terlerde qa'wip salmaqta, olardı na'zerden shette qaldırıw hasla mu'mkin emes. Bular ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayırıqsha jag'daylar bolıp tabıladi.

90-jıllarg'a kelip yadro urısı qa'wipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jan'a – zamanago'y qural tu'rleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qa'wipli bolmay, ba'lkı ekonomikalıq obektlerdi isten shıg'arıwg'a

qaratıl'g'an edi. Bulardın' barlıg'ı puqaralıq qorg'anıw sisteması ornında jan'a bir sistema du'ziliw kerekligin da'llilep berdi.

Puqaralıq qorg'anıw ornın iyelewi mu'mkin bolg'an iri ko'lemdegi ayrıqsha jag'daylarg'a a'welden tayarlıqtı ta'miyinlewshi jan'a arnawlı ma'mleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq ha'mde urıs da'wirinde xalıqtı ha'm aymaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'awı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw ha'm qutqarıw jumısların o'tkerip qoymay, basqa a'hmiyetli ilajlardı: ta'biyiy apatlardan qa'wipli aymaqlar kartaların du'ziw, seysmikalıq bekkem bina ha'm imaratlardı qurıw, qısqa, orta ha'm uzaq mu'ddetli boljaw jumısların sho'lkemlestiriwi ha'm xalıq tayarlıg'ın a'melge asırıwı lazım edi.

Usı orında ja'ne bir ma'seleni aydınlastırıp alıwg'a tuwra keledi. Ayrıqsha jag'day degen ne, onnan xalıqtı ha'm aymaqlardı qorg'aw degende neni na'zerde tutıwımız kerek?

Ayrıqsha jag'day – adamlar qurban bolıwı, olardın' den sawlıg'ı yaqi qorshag'an ortalıqqa zıyan tiyiwi, materiallıq shıg'ınlar keltirip shıg'ılıwı ha'mde adamlardın' turmıs sharayatının' izden shıg'ıwına alıp keliwi mu'mkin bolg'an yaqi alıp kelgen avariya, apatshılıq, qa'wipli ta'biyg'ıy ha'diyse yaqi basqa ta'biyiy apatshılıq na'tiyjesinde belgili bir aymaqta ju'zege kelgen jag'day.

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw – ayrıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm olardı saplastırıw ilajları, usılları, qurallar sisteması, ha'reketler birlesigi.

Ayrıqsha jag'daylardın' aldın alıw – aldın ala o'tkerilip, ayrıqsha jag'daylar ju'z beriwi qa'wipin mu'mkinshiligi bolg'ansha kemeytiwge, bunday jag'daylar ju'z bergen ta'g'dirde bolsa adamlar den sawlıg'ın saqlaw, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'ın zıyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge qaratıl'g'an ilajlar kompleksi.

Ayrıqsha jag'daylardı saplastırıw – ayrıqsha jag'daylar ju'z bergende o'tkerilip, adamlar o'miri ha'm den sawlıg'ın saqlaw, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'ın zıyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge, sonday-aq ayrıqsha jag'daylar ju'z bergen zonalardı shen'berge alıp, qa'wipli faktorlar

ta'sirin toqtatıwg'a qaratılg'an avariya – qutqarıw jumısları ha'm basqa keshiktirip bolmaytug'ın basqa jumıslar kompleksi.

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında qoyılg'an en' tiykarg'ı jumıslardıń biri–da'slep Qorg'anıw ministrıligi qasında puqaralıq qorg'anıw ha'm ayırıqsha jag'daylar basqarmasınan, son' usı basqarma tiykarında **O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' 1996 jıl 4 marttag'ı PF–1378 Buyrıg'ı** menen Ayırıqsha jag'daylar ministrılgının' du'ziliwi boldı.

Ministrlik is ju'rgize baslag'annan son' xalıqtı ha'm aymaqlardı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawının' huqıqıy tiykarın du'ziwshi bir qatar nızam ha'm qararlar qabıl etildi.

O'zbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw haqqında (1999-jıl 20-avgust) – 5 bo'lim ha'm 27 statyadan ibarat. Nızam xalıqtı ha'm aymaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawındag'ı sotsial mu'na'sibetlerdi ta'rtipke saladı ha'm ayırıqsha jag'daylar ju'z beriwi ha'm rawajlanıwının' aldın alıw, ayırıqsha jag'daylar keltiretug'ın shıg'ınlardı azaytıw ha'm ayırıqsha jag'daylardı saplastırıwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorg'anıw haqqında (2000-jıl 26-may) – 4 bo'lim ha'm 23 statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorg'anıw tarawındag'ı tiykarg'ı wazıypalardı, olardı a'melge asırıwdın' huqıqıy tiykarların, ma'mleket organlarının', birlespe ha'm sho'lkemlerdin' wa'killiklerin, O'zbekstan Respublikası puxaralarının' huqıqları ha'm ma'jbu'riyatların, sonday – aq puxaralıq qorg'anıw ku'shleri ha'm quralların belgileydi.

Adamnıń immunitet jetispewshiligi virusı menen keselleniwinin' aldın alıw haqqında (1999-jıl 19-avgust) – 13 statya. Nızamda AİJS keselliginin' aldın alıw tarawındag'ı ma'mleketlik ta'miyinlew, keselliktin' aldın alıw boyınsha jumıslardı qarjı menen ta'miyinlew, puxaralardıń ha'm ma'jbu'riyatlarına tiyisli ma'seleler ko'rsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarinin' qa'wipsizligi haqqida (1999 jil 20 avgust) – 15 statya. Usi nazimnin' maqseti gidrotexnika inshaatlarin joybarlastiriv, quriv, paydalanivg'a tapsiriv, olardan paydalaniv, olardi rekonstruktsiya qiliv, tiklev, konservatsiyalaw ha'm tamamlawda qa'wipsizlikni ta'miyinlew boyinsha iskerligin a'melge asirivda ju'zege keletug'in mina'sibetlerdi ta'rtipke saliv bolip tabiladi.

Awil xojaliq o'simliklerin ziyankesler, kesellikler ha'm jabayi ot - sho'plerden qorg'aw haqqida (2000 jil 31 avgust) – 28 statya. Usi nazimnin' maqseti awil xojaliq o'simliklerin ziyankesler, kesellikler ha'm jabayi ot - sho'plerden qorg'awdi ta'miyinlew, o'simliklerdi qorg'aw qurallarinin' adam den sawlig'ina, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa ziyanlı ta'sirinin' aldın alıw menen baylanisli qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyaliq qa'wipsizlik haqqida (2000 jil 31 avgust) – 5 bo'lim ha'm 28 statyadan ibarat. Nizamnin' maqseti radiatsiyaliq qa'wipsizlikni, puxaralar o'miri, den sawlig'ı ha'm mal-mu'лки, sonday-aq, qorshag'an ortalıqtı ionlastirivshi nurlanıwdın' ziyanlı ta'sirinen qorg'awdi ta'miyinlew menen baylanisli qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsi gu'res haqqida (2000 jil 15 dekabr) – 6 bo'lim ha'm 31 statyadan ibarat. Usi nizamnin' maqseti terrorizmge qarsi gu'res tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat. Nizamnin' tiykarg'ı wazıypaları shaxs, ja'miyet ha'm ma'mlekettin' suverenitetin ha'm aymaqlıq pu'tinligin qorg'aw puxaralar tınıshlıg'ı ha'm milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi haqqida (2006-jil 28-sentyabr) – 23 statya. Nizamnin' maqseti qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' qararı:

Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shkisi ha'diyseleri menen baylanisli ayırıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm olardıń aqıbetlerin toqtatıw barısındag'ı – ilajlar haqqida (2007-jil 19-fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shki ha'diyseleri menen

baylanisli jumislardi o'z waqtında ha'm na'tiyjeli sho'lkemlestiriw, sonday – aq olardin' aqibetlerin tezlik penen toqtatiw maqsetinde qabil etilgen.

O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' qararlari:

O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylar ministrliginin' jumisin sho'lkemlestiriw ma'seleleri haqqında (1996-jıl 11-aprel, 143-sanlı). Qararg'a «O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylar haqqında»g'ı Nızam qosımsha etilgen. Ayırıqsha jag'daylar ministrliginin' tiykarg'ı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylarda olardin' aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması haqqında (1997-jıl 23-dekabr, 558-sanlı). Qarar menen O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylarda olardin' aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması (AJMS) haqqındag'ı Nızam ha'm onın' du'zilisi tastıyıqlang'an, ministrlik ha'm idaralardin' xalıq ha'm aymaqlardı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw boyınsha funktsiyaları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jag'daylardan qorg'awg'a tayarlaw ta'rtibi haqqında (1998-jıl 7-oktyabr 427–sanlı). Qarar ma'mleket xalqın ha'm aymaqların ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabil etilgen. Qararg'a qosımsha keltirilgen «Xalıqtı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında tayarlaw ta'rtibi haqqında»g'ı Nızam O'zbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında, sonday – aq ayırıqsha jag'daylarda ha'reket etiwge tayarlıqtan o'tip atırg'an xalıq toparların tayarlawdın' tiykarg'ı wazıypaların, tu'rleri ha'm usılların belgileydi.

Ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardin' sıpatlaması haqqında (1998-jıl 27-oktyabr, 455–sanlı). Qarar menen tastıyıqlang'an sıpatlamag'a muwapıq ayırıqsha jag'daylar ju'zege keliw sebeplerine ko're texnogen, ta'biyiy ha'm ekologiyalıq qa'siyetli, usı jag'daylarda zıyan kergen adamlar sanına, materiallıq zıyanlar mug'darına ha'm ko'lemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika ha'm transsshegaralı tu'rlerge bo'linedi.

O'zbekstan Respublikasida adamlar ha'm haywanlardin' qutiriv keselligine qarsı gu'resti ku'sheytiv ilajları haqqında (1996-jıl 18-yanvar, 32-sanlı). Adamlar ha'm haywanlardin' qutiriv keselligine qarsı gu'res ilajlarının' na'tiyjeligin asırıw, sonday – aq xalıq jasaw orınlarında iyt, pıshıq ha'm basqa u'y haywanların ta'rtipke salıw maqsetinde qabıl etilgen.

G'alaba xalıqlıq ilajlardı o'tkeriw qag'ıydaların tastıyıqlaw haqqında (2003-jıl 13-yanvar, 15-sanlı). O'zbekstan Respublikası aymag'ında g'alaba xalıqlıq ilajlar o'tkeriliwi waqtında ja'ma'a't qa'wipsizligin ta'miyinlew ha'm ta'rtibin qorg'aw maqsetinde qabıl etilgen.

Ayrıqsha jag'daylardı boljaw ha'm aldın alıw Ma'mleket da'stu'rin tastıyıqlaw haqqında (2007-jıl 3-aprel, 71-sanlı). Ayrıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm aqıbetlerin saplastırıw tarawında alıp barılıp atırg'an jumıslar o'nimliligin asırıw maqsetinde qabıl etilgen.

Joqarıda ko'rsetilgen huqıqıy hu'jjetler tiykarında oqıw protsessinde talabalarg'a "O'mir qa'wipsizligi" pa'ninin' barlıq bag'darları boyınsha ken' ma'niste tu'sinikler berildi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar dizimi

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent, «O'zbekiston» NMIU, 2017
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va faravon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, «O'zbekiston» 2016.
3. Karimov I.A. O'zbekstan ekonomikalıq reformalardı teren'lestiriw jolında. Tashkent, «Uzbekstan», 1995-j.
4. Каримов И.А. Узбекистан—свой путь обновления и прогресса. Ташкент, «Узбекистан», 1992 г.
5. Ибрагимов Ж. Подземные воды Низовьей Амударьи и их роль в народном хозяйстве. Нукус, 1964 г.
6. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана. Нукус, «Каракалпакстан», 1989 г.
7. Matmuratov J. Qaraqalpaqstannın' ta'biyiy sharayatı ha'm ta'biyiy resursları. No'kis, «Bilim», 1989-j.
8. Dawletova Q., Umarov E. Qaraqalpaqstannın' ta'biyatı ha'm hojalıg'ı. No'kis, «Bilim, 1989-j.
9. Рзаев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана. Нукус, «Каракалпакстан», 1993 г.
10. Соскиев А. Воспроизводство и использование трудовых ресурсов сельского хозяйство. Москва, 1978 г.
11. Медетуллаев Ж. Использование трудовых ресурсов в сельском хозяйстве. Нукус, 1980 г.
12. Dawletova Q. U'lke tanıw ha'm geografiya sabag'ı. No'kis, «Bilim», 1993-j.
13. Жаманкараев С. Улучшение эксплуатаций оросительных систем Республики Каракалпакстан. Нукус, «Каракалпакстан», 1993 г.

14. Ережепов С. Флора Каракалпакский, её характеристика, использования и охрана. Ташкент, 1978 г.
15. Qaraqalpaqstan Respublikası Ma'mleketlik statistika basqarması mag'lıwmatları (2010-2017-jj.)
16. Qanlıko'l rayonu statistikalıq basqarması mag'lıwmatları (2010-2017-jj.)
17. Qaraqalpaqstan Respublikası jer resurslar basqarması mag'lıwmatları (2010-2017-jıllar).